

[2–2021]

history – theory – criticism

dějiny–teorie–kritika

Obsah | Contents

Editorial – Alterity, Enmification, Orientalism and Other Issues	177
1. Studie a eseje Studies and Essays	
PETR ANDREAS – Není stále jasné, co jsou to protisocialistické síly. Resovětizace KSČ a jejího diskurzu o nepříteli v období československé krize <i>It is still not clear what the anti-socialist forces are. Re-Sovietization of the Communist Party of Czechoslovakia and its discourse on the enemy during the Czechoslovak crisis</i>	183
DAVOR PAVIČIČ – A Story Told Twice: Beda Dudík Accompanying Francis Joseph to the Opening of the Suez Canal (1869) <i>Dvakrát vyprávěný příběh: Beda Dudík doprovází Františka Josefa na otevření Suezského průplavu (1869)</i>	225
TOMÁŠ MALÝ – Rituály středověku a raného novověku v recentní české a polské historiografii <i>Medieval and Early Modern Rituals in Recent Czech and Polish Historiography</i>	245
JAN HORSKÝ – Discussing the ‘Grandmother Hypothesis’ <i>Diskuse o „hypotéze babiček“</i>	281
2. Diskuse a rozepře Discussions and Disputes	
STANISLAV KOKOŠKA – Jak to bylo s tábory pro takzvané darebáky, povaleče a cikány aneb odpověď na kritiku Pavla Balouna a Jaromíra Mrňky <i>The History of the Camps for so-called Scoundrels, Layabouts, and Gypsies, or a reaction to the critique by Pavel Baloun and Jaromír Mrňka</i>	311
ZHANG ZUOCHENG – West vis-à-vis East. Tradition, Question and Practice in Chinese Historiography <i>Západ versus Východ. Tradice, výzkumné otázky a praxe čínské historiografie</i>	333

3. Recenze a reflexe | Reviews and Reflections

GABRIELA DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ – <i>Človek vo vojne. Stratégie prežitia a sociálne dôsledky prvej svetovej vojny na Slovensku</i> (Jiří Hutečka)	351
VOJTĚCH KESSLER, JOSEF ŠRÁMEK (edd.) – <i>Tváře války: Velká válka 1914–1918 očima českých účastníků</i> (Martin Jemelka)	357
LENKA J. BUDILOVÁ – <i>Od krevní msty k postsocialismu. Vývoj antropologického zájmu o Balkán</i> (Jan Horský)	361
ZBYNĚK ZEMAN, RAINER KARLSCH – <i>Na uranu záležití. Středoevropský uran v mezinárodní politice 1900–1960</i> (Matěj Bílý)	370
JANA NDIAYE BERÁNKOVÁ, MICHAEL HAUSER, NICK NESBITT (edd.) – <i>Revolutions for the Future: May '68 and the Prague Spring</i> (Luboš Studený)	376
Editorial Note	385
Upozornění redakce	388

NENÍ STÁLE JASNÉ, CO JSOU TO PROTISOCIALISTICKÉ SÍLY RESOVĚTIZACE KSČ A JEJÍHO DISKURZU O NEPŘÍTELI V OBDOBÍ ČESKOSLOVENSKÉ KRIZE¹

Petr Andreas

It is still not clear what the anti-socialist forces are. Re-Sovietization of the Communist Party of Czechoslovakia and its discourse on the enemy during the Czechoslovak crisis.

In this study, the author focuses on the leadership of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ), its discourse on the enemy, and its rhetoric against it in 1967–1970. In terms of domestic and foreign policy relations, the Czechoslovak reform, and Prague Spring consisted in the fact that the First Secretary of the Communist Party of Czechoslovakia, Alexander Dubček, weakened and negated the rhetoric against the enemy and reduced the traditional conceptual apparatus to suppress the enemy, used by his predecessor, Antonín Novotný. This caused a disagreement with the allies. Their political and military pressure, including the intervention, was intended to encourage the Communist Party of Czechoslovakia to ‘see’ the enemy again and speak a common language about it. Under the pressure of ‘Normalization’, the Communist Party leadership gradually enlarged the circle of the party’s enemies (right-wing, Liberalism, and Conservatives) to include those unaccepted by the allies led by the Soviets (anti-socialist forces, anti-Sovietism), and conversely, it ceased to oppose those who were aligned with the Soviets (Conservatives). Conceptually, the domestic terminology concerning

1 Studie vznikla v rámci projektu „Tisková politika v období tzv. normalizace, v letech 2019–2021“ podpořeném Grantovou agenturou České republiky (GA19-11164S). Při vzniku této studie byly využity zdroje výzkumné infrastruktury Česká literární bibliografie – <https://clb.ucl.cas.cz/> (kód ORJ: 90136) a Digitální knihovna Národní knihovny ČR (Kramerius 5).

the enemy adapted to the Soviet terminology and eliminated the remains of the domestic political traditions. At the rhetorical level, the Czech Communist representatives remained firmly enclosed in a framework which I call the Marxist-Leninist conceptual-rhetorical model of thinking about the enemy, and with the attributes indicating the individual groups of enemies, they also adopted concepts such as anti-social forces, the vagueness of which enabled them to bridge the discrepancies between the domestic and Soviet concepts of the enemy. Anti-Sovietism became the key term which enabled the transfer of power in the Communist Party leadership in April 1969.

Keywords: Communist Party of Czechoslovakia (KSČ), Prague Spring, Normalization, discourse, rhetorics, Marxism-Leninism, antisovietism, concept of enemy

Petr Andreas is a lecturer and researcher at Faculty of Arts, Charles University, Czech Republic, petr.andreas@yahoo.com

Československo v období socialistické diktatury (1948–1989) se konstituovalo na základě symbolického i fyzického boje a vymezení proti nepříteli, podkládajících veškerý pozitivní program. Řečeno dobovým jazykem, zatímco vnitrostátně se „socialistické revoluci“, „dělnické třídě“ a „komunistům“ protivili „třídní nepřátelé“, „reakcionáři“ a „nepřátelé státu“, mezinárodně se Československo vymezovalo proti „buržoazním“ či „imperialistickým státům“.

Období československé krize v letech 1967–1970 se vyznačuje masivním pohybem v podobě jmenování, povyšování, přijetí, rezignací, odvolávání, vyhazovů či vylučování prakticky ve všech společenských sférách, v politice, státní správě, bezpečnostních složkách, médiích, vědě, kultuře i průmyslu. Tato dynamika, spontánní i centrálně řízená či regulovaná (v různých obdobích), vedením strany a státu, odrážející proměnu vzájemných vztahů či stupňů přátelství a nepřátelství mezi skupinami i jednotlivci, představuje vybočení z dlouhodobé normy a naznačuje, že hledisko nepřítelů zde má nemalý explanační potenciál.

V přítomné studii se budu věnovat vedení Komunistické strany Československa (KSČ), jeho diskurzu o nepříteli a rétorice vůči němu v letech 1967–1970. První čtyři oddíly jsou přípravné. V prvním předkládám konceptuální perspektivu, z níž diskurz KSČ vnímám (rekonstruuji); vycházím z politické antropologie nepřítelů Carla Schmitta, kterou doplňuji sociálně-konstruktivistickými pohledy na fenomén nepřítelů. V druhém oddíle vymezuji a institucionálně, žánrově atd. typologizuji pramennou základnu, na jejímž půdorysu jsem se pohyboval,

tj. diskurz vedení KSČ převážně v podobě zachycené v edici *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*. K textům jsem přistupoval metodami diskurzivní, konceptuální a rétorické analýzy; směry svého tázání, které se soustředí na „normalizační“ transformaci uvedeného diskurzu (slovníků a rétoriky), uvádím ve třetím oddíle. Ve čtvrtém oddílu shrnuji konceptuální vývoj diskurzu vedení KSČ o nepříteli po roce 1945, abych získal kontext pro následující tři hlavní oddíly. V pátém až sedmém oddíle pak analyzuji tento diskurz v období pražského jara a opouštění boje proti nepříteli (5), v období postupné aktivizace proti nepříteli od tzv. květnové rezoluce do dubna 1969 (6) a v „ostré“ fázi „normalizace“ – definitivní „normalizaci“ postoje vedení KSČ k nepříteli (7). V osmém oddíle shrnuji zjištění vzhledem k položeným otázkám – předkládám zhuštěný „příběh“ tohoto diskurzu a charakterizuji, v čem spočívala jeho „normalizace“.

Nepřítel jako tvůrce identity společnosti, konstrukt a obraz. Konceptuální perspektiva

Fenoménu nepřítel se věnuje množství humanitních a sociálněvědních oborů. V tomto oddílu vytvářím konceptuální perspektivu, která by měla ukázat, co podstatného, relevantního, typického či specifického můžeme v případě pražského jara a rané normalizace sledovat metodami diskurzivní, konceptuální a rétorické analýzy, aby to bylo noeticky produktivní.

Klasik tématu Carl Schmitt ve svém eseji *Pojem politična* založil v antagonismu přítel × nepřítel politickou podstatu společnosti.² Podle Schmitta je nepřítelem kolektivní aktér, celek lidí (např. společenská skupina, třída, strana nebo stát), kteří, alespoň potenciálně, bojují proti jinému celku.³ Nepřítel představuje existenciální hrozbu a generuje politické napětí, které je konstitutivní pro lidský život. Má schopnost sjednocovat a rozdělovat; formuje tak identitu společnosti (příkladně státu), v níž se odráží složení jeho antagonistů. Tuto funkci přičítá kognitivní lingvista Paul Chilton potenciálně všem jazykovým prostředkům politického diskurzu. Politici před sebou při vzájemné interakci reprezentují své konceptualizace světa, koordinují je a vyjednávají o nich. Jejich volby v použití jazyka jsou podle Chiltona indexikální, signalizují politické distinkce mezi nimi: spojovat nebo rozdělovat skupiny může volba slov z různých ideologických

2 CARL SCHMITT, *Pojem politična*. Text z r. 1932 s předmluvou a se třemi korolárii, Praha 2013, s. 28.

3 C. SCHMITT, *Pojem politična*, s. 28–29.

slovníků apod.⁴ Na základě těchto postřehů jsem zachytil, jak se vyvíjely představy vedení KSČ o nepříteli a jak kontrastovaly s představami představitelů SSSR a dalších spojeneckých zemí Varšavského paktu.⁵

Schmitt uvažuje o nepřátelství jako o reálně existujících vztazích mezi státy či skupinami, resp. o síti takových vztahů, které lze „verifikovat“ tím, zda skutečně vedly k nějakému druhu konfliktu. Autor nám však, jak sám upozorňuje, neposkytuje „vyčerpávající definici nebo postižení obsahu“⁶ pojmu nepřítel a také programově opomíjí imaginární symbolické děje odehrávající se v „psychologické skutečnosti“.⁷

Oproti tomuto přístupu se o samotnou povahu nepřátelství, způsob jeho vzniku, šíření, udržování atd. ve skupinách a společnostech, zajímá sociální konstruktivismus. Zakladatelé tohoto paradigmatu Peter Berger a Thomas Luckmann popisují společnosti jako symbolické světy, jež produkují a reprodukují své vlastní symbolické řády a definice reality. Společenské uznání určité interpretace reality jako reality (např. toho, kdo je nepřítel) vysvětlují coby výsledek symbolických (zejména jazykových) legitimizačních procesů. O tom, jaká definice reality se prosadí, začne-li jednomu symbolickému světu konkurovat svět alternativní, zpravidla nerozhodne racionalita argumentů, tvrdí autoři, ale mocenský střet.⁸

Konstrukci nepřítelů v Bergmanově a Luckmannově teoretickém rámci rozpracoval sociolog James Aho. Načrtává typická stadia či roviny tohoto procesu enmifikace.⁹ První je pejorativní pojmenování (označení, onálepkování) jevu, které mu přiřkne jeho sociální význam. Pejorativní jazyk věci nepopisuje, nýbrž je rétoricky dotváří – hanobí, diskredituje, démonizuje –, a tak z nich vytváří nepřátele. Druhou fází je legitimizace tohoto pojmenování, jeho oficiální ověření, které se uskutečňuje skrze politické, soudní, církevní atd. degradační procesy. Ty se konají za symbolicky významných okolností na tradičních místech (např. soudní síň, ale i titulní stránka novin). Mají ukázat, že nic v životě očerňované

4 PAUL CHILTON, *Analysing Political Discourse. Theory and Practice*, London-New York 2004, s. 201.

5 O členských zemích Varšavské smlouvy mluvím – z hlediska tehdejšího vedení KSČ a státu – jako o spojencích, přestože z dnešního hlediska, jakož i z hlediska části tehdejší opozice, by se jednalo spíše o „spojence“.

6 C. SCHMITT, *Pojem politična*, s. 26.

7 C. SCHMITT, *Pojem politična*, s. 27.

8 „Kdo má větší klacek, má větší šanci prosadit svou definici reality.“ PETER L. BERGER, THOMAS LUCKMANN, *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*, Brno 1999, s. 109.

9 Termín enmifikace čili zneprátení, učinění nepřítelem, pochází z anglického enmification (etymologicky z latinského inimicus, nepřítel).

osoby nebylo náhodné, ale logicky to zapadá do celku jejího zlovolného jednání. Za třetí, mytizace neboli vytvoření životopisného příběhu, jenž ukazuje, proč bylo nevyhnutelné, aby očerňovaná osoba jednala jako zloduch. Mytizace nastupuje zpravidla po úspěšném degradačním procesu a hraje v ní roli média, která používají autoritativní jazyk, polopravdy, výmysly atd., aby dokumentovala, jak oběť zapadá do oficiální teorie zla. Sedimentace, za čtvrté, zahrnuje předávání a reprodukování prefabrikovaných a stereotypních „pravd“ mezi lidmi a napříč generacemi, vytrácí se povědomí o počátečních procesech a mediálních kampaních. Za páté, ritualizace, opakovaná dramatizace hlavních témat mýtu. Ti, kdo označili své nepřátele, na ně nyní „adekvátně“ reagují, a to potajmu, opatrně, mazaně, nebo dokonce krutě. Lítost by podnítila agresi, otevřenost by odhalila naši vlastní slabost, a nemusely by se vyplatit.¹⁰ Toto schéma je inspirativní, interpretujeme-li vývoj „normalizace“ podle toho, jak se sovětská představa o nepříteli (znovu)rozšiřovala v československé politice a propagandě.

Zatímco Aho mluví o fázích vytváření nepřítelů, politolog Rodney Barker pojem nepřítelů dále vnitřně diferencuje, a to podle stupně existenčního ohrožení, které představuje. Soupeření se odehrává v rámci pravidel a omezení a nese s sebou antagonismus mezi soupeři. Antagonismus (protivenství) zahrnuje neshášenlivost mezi lidmi a skupinami, kteří se často vzájemně vnímají jako ohrožení společenského řádu či bezpečnosti státu. Nepřátelství je spojeno s fyzickým konfliktem a pokusem porazit rivala ve válce, puči nebo povstání. Čtvrtý stupeň škály je demonizace, kdy jedinec, skupina či stát jsou líčeni natolik zlí, nepřátelští a jako hrozba, že sama jejich existence ohrožuje naši existenci.¹¹

Pramenná základna

Prameny, v nichž jsem sledoval výše načrtnutý fenomén nepřítelů, sestávají ze dvou hlavních linií. První linií je vedení KSČ a československého státu: projevy, programy a rezoluce, jež zazněly, resp. byly vypracovány na nejvyšších politických fórech (nejčastěji předsednictvo strany, její ústřední výbor a první tajemník). Při náčrtu historie použití pojmů (1948–1967) jsem čerpal z oficiálních stranických edic sjezdových dokumentů a sebraných spisů. V období 1967–1970 jsem využil především kritickou edici *Prameny k dějinám československé krize – Komunistická*

10 JAMES AHO, *This Thing of Darkness. A Sociology of the Enemy*, Seattle 1994, s. 28–32, uvozovky autor.

11 RODNEY BARKER, *Making Enemies*, London 2007, s. 36–38.

strana Československa.¹² Druhá linie je sovětská a spojenecká: nóty, rezoluce, smlouvy, dopisy a výroky pronesené nejčastěji na jednáních mezi spojenci a Českoslováky anebo o kterých referují diplomatické zdroje. Zde jsem pracoval na základě *Pramenů* – řady *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*.¹³ Tato linie volně přechází ve spojeneckou propagandu; tady jsem čerpal z původních textů (*Bílá kniha*) a dobového tisku (resp. překladů a edic stěžejních článků). Podporují-li mé interpretace diskurzivních událostí z uvedeného korpusu, uchyluji se i k dalším pramenům jako např. pamětem.

Diskurzivní, konceptuální a rétorická analýza. Metoda

V této studii jsem pracoval metodami diskurzivní, konceptuální a rétorické analýzy. Mým záměrem bylo identifikovat pojmy pro nepřítele, kategorizovat je a zachytit v příběhu diskurzu vedení KSČ v období československé krize. Takový příběh sestává z diskurzivních událostí (tedy nikoli nutně historických nebo politických, i když s nimi často korespondují) neboli výpovědí, ať pronesených, či psaných,¹⁴ a to z takových, jež zakládají diskurzivní změnu. Tou chápu změny ve funkci a použití („životě“) pojmů, konkrétně především vynoření či aktualizaci („první výskyt“), předefinování, náhradu (přeznačení) či vyloučení pojmu, distancování se od pojmu či termínu. Takové změny zároveň znamenají – podle Carla Schmitta, který je zde ve shodě se soudobou diskurzivní teorií¹⁵ – proměnu identity diskurzivních aktérů (v případě KSČ zpravidla posun na pravolevém spektru). Vyjednávání o nich představuje podstatnou rovinu politického zápa-

12 Nedocenitelná edice *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, kterou připravili historici Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, mi můj badatelský záměr přímo umožnila uskutečnit. Výběr archivních dokumentů v řadě *Komunistická strana Československa* zachycuje rozhodovací procesy, které se týkají československé reformy, pražského jara a rané normalizace. Zaměřuje se na předsednictvo, ústřední výbor strany, KSS, byro pro řízení stranické práce v českých zemích a stranický sekretariát (dosud pět svazků), naopak pomíjí výpovědi aktérů mimo stranické špičky, např. funkcí zbavených příznivců Antonína Novotného. Děkuji na tomto místě editorce Jitce Vondrové, která mi poskytla předtiskovou podobu některých svazků.

13 Řada *Mezinárodní souvislosti československé krize* (dosud čtyři svazky) dokumentuje mezinárodní jednání a rozhodovací procesy; zakládá se na dokumentech z bývalého Archivu ÚV KSČ (fondy předsednictva a Alexand[e]r Dubček), z archivu ministerstva zahraničních věcí a výběru dokumentů z archivů ruských, maďarských a ojediněle dalších zemí bývalého tzv. východního bloku. Stejně jako v případě *Komunistické strany Československa* tak můj výklad odpovídá stavu poznání *Pramenů k dějinám československé krize*, podotýkám to ale jen u klíčových událostí.

14 K pojmu výpovědi viz MICHEL FOUCAULT, *Archeologie vědění*, Praha 2002, s. 50–54.

15 Např. NORMAN FAIRCLOUGH, *Language and Power*, New York 1996, s. 74.

su,¹⁶ která v případě komunistických funkcionářů nabývá na významu díky jejich víře v konstitutivní moc slova a důrazu, jež kladli na koncipování politických dokumentů.

Při práci s pojmy jsem se přidržel klasického rozlišení Gottloba Frega mezi intenzí pojmu: definicí, smyslem či konotací; a extenzí pojmu: jeho rozsahem, souborem referentů či denotátů. Mimo to jsem strukturalisticky (Ferdinand de Saussure) rozlišoval označující a označované. Pokud bylo zapotřebí uvažovat užší (prakticko-politické) a širší (slovníkové) významy, činil jsem tak pomocí „žebříku abstrakce“ Giovanni Sartoriho.¹⁷

Položil jsem si také v rovině textů následující otázky: Optikou jakých slovníků vnímalo nepřítel vedení KSČ? Jak ho vnímali spojenci a Sověti? K jakým nedorozuměním a konfliktům zde vedly odlišné politické doktríny, tradice a úzus? Jak pojmy pro nepřítel a jejich použití (rozsah, případně definice) rozdělávaly aktéry a skupiny? Ústřední otázka směřuje k intertextové povaze „normalizujícího se“ diskurzu vedení KSČ o nepříteli, neboť právě intertextové vztahy formují identitu subjektů:¹⁸ Jak a nakolik se spojenci a Sověti podíleli na (re)konstrukci tohoto diskurzu? Při zpracovávání těchto v podstatě historických otázek jsem rovněž sledoval rétorická specifika mluvení či psaní komunistů o nepříteli, abych postřehl, zda v jejich uvažování existuje vzorec či model, který by přesahoval a zároveň spojoval jednotlivé diskurzivní události a aktéry.

V následujících pěti oddílech sleduji vývoj diskurzu vedení KSČ o nepříteli. Ve čtvrtém oddíle skicuji jeho konceptuální historii v letech 1945–1967. V pátém oddíle přibližuji liberalizační tendenci spojenou s reformním hnutím a pražským jarem, jež boj proti nepříteli tlumí. Oproti tomu v tendenci promoskevské, podporované spojenci, kterou sleduji v oddíle šestém, se tento boj stává opět leitmotivem, aby naplno propukl v „ostré“ fázi normalizace (sedmý oddíl).

16 Tuto myšlenku rází WILLIAM E. CONNOLLY, *The Terms of Political Discourse*, Princeton 1983.

17 Princip „žebříku“ lze shrnout takto: čím více rozšiřujeme rozsah (extenzi neboli množinu denotátů či referentů) pojmu tak, že k jeho definici (smyslu, intenzi) přidáváme další charakteristiky (konotace), tím konkrétnější pojem získáváme; čím více rozsah pojmu zužujeme tak, že charakteristiky odebíráme, tím získáváme pojem obecnější, abstraktnější. GIOVANNI SARTORI, *Concept Misformation in Comparative Politics*, *The American Political Science Review* 64/1970, č. 4, s. 1033–1053.

18 NORMAN FAIRCLOUGH, *Discourse and Social Change*, Cambridge 1992 [reprint 1996], s. 133.

Diskurz vedení KSČ o nepříteli v historické perspektivě 1945–1967

Představitelé středo- a východoevropských komunistických stran a státněsocialistických režimů a jejich apologetové tradičně používali celé slovníky výrazů, kterými věcně i barvitě označovali své politické protivníky nebo neortodoxní názorové pozice. Tyto slovníky se zakládají na marxistickém pojmosloví třídního boje, jež podle doktríny historického materialismu tvoří hybný moment dějin. Protivníkem proletariátu je buržoazie, vykořisťovatelská, v socialistických státech revolučně odstraněná třída, která se dále diferencuje (velkoburžoazie, maloburžoazie, vesnická buržoazie...); jejím mezinárodním projevem je imperialismus. Další druhy nepřátel či nepřátelských pozic se definují negativním vztahem k socialistické revoluci a režimu (reakcionářství), komunistické ideologii (antikomunismus), stranickým liniím a doktrínám (oportunismus, revizionismus), jakož i Sovětskému svazu (antisovětismus). Tyto i podle lokálních podmínek další subkategorie pojmu nepřítelé konstituují komunistický diskurz o nepříteli.

Abychom diskurz vedení KSČ o nepříteli mohli analyzovat v historické perspektivě a vývoji, načrtnu nyní jeho lokální konceptuální pilíře v letech 1948 až 1967.¹⁹ Představy komunistů o nepříteli sblížily Mnichov, nacistická okupace a osvobození Československa Rudou armádou s představami národními. Po „národní a demokratické revoluci“ v květnu 1945, díky své dominanci ve vládě Národní fronty, je tak mohli začít ještě účinněji prosazovat. Poté, co potlačili „pokus o kontrarevoluční zvrát“ v únoru 1948, počali své nepřátele, souhrnně označované jako vzniku socialistického režimu se protivící reakční síly, povyšovat na nepřátele státní. Spolu s fašisty, kolaboranty a kapitalistickými zeměmi sem spadaly buržoazní třída, církev, nekomunistická kultura, politické strany napravo

19 Jako východisko pro historické vymezení tématu mi sloužila (spíše než jako metodologická inspirace) též historiografická literatura rusistická (resp. sovětologická). Sociální dynamiku problému nepřítelé zkoumá WENDY Z. GOLDMAN, *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia*, New York 2011. K dalším podnětným dílům a autorům s diskurzivním a konstruktivistickým přístupem patří PAUL MADDRELL (ed.), *The Image of the Enemy: Intelligence Analysis of Adversaries since 1945*, Georgetown 2015; GREG MCLAUGHLIN, *The Cold War, the Media and the Enemy Image*, in: Týž, *Russia and the Media. The Makings of a New Cold War*, London 2020; IGAL HALFIN, *Intimate Enemies: Demonizing the Bolshevik Opposition, 1918–1928*, Pittsburgh 2007; VLADIMIR DOBRENKO, *Constructing the Enemy: Stalin's Political Imagination and the Great Terror*, *Russian Journal of Communication* 3/2010, č. 1–2, s. 72–96. V českém prostředí se fenoménu nepřítelé v období stalinismu a poststalinismu věnovali MIČHAL KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*, Praha 2009, s. 91; PAVEL KOLÁŘ, *Soudruzi a jejich svět. Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*, Praha 2019; DENISA NEČASOVÁ, *Obrazy nepřítelé v Československu 1948–1956*, Praha 2020; D. Nečasová předkládá dobrý soupis domácí literatury.

od komunistů či občanské spolky (některé byly zakázány, jiné omezeny v činnosti nebo ovládnuty), jakož i ideové směry jako kosmopolitismus, objektivismus, katolicismus, masarykismus, sionismus nebo pozice pojmenované v sovětském duchu podle individuálních nepřátel, jako byly např. slánština, šlingovština²⁰ či titoismus. Politická, policejní a soudní eliminace „reakčních sil“ byla pokládána za předpoklad bezpečnosti a stability socialistického státu; bojovou pohotovost vyhlásila i komunistická adaptace československé ústavy z května 1948.²¹ V první řadě proti reakci řečnili účastníci IX. sjezdu KSČ v roce 1949; dále pak proti buržoaznímu nacionalismu, kosmopolitismu, oportunistům, sektářům, trockistům, likvidátorům ad.²² Ale již na X. sjezdu v roce 1954 konstatoval první tajemník ÚV KSČ Antonín Novotný porážku reakce²³ a rozbití spikleneckého centra imperialistů²⁴ (v podobě tzv. procesů). Nepolevil ale v boji proti oportunismu ve straně, jehož nositelem jsou maloburžoazní živly²⁵ a jenž se projevuje „pasivitou“, „podléháním hlasům třídního nepřítele“,²⁶ v „náladách třídního smíru“ a „pasivní registraci záporných jevů“. ²⁷ Od likvidačního boje se začalo upouštět po Stalinově smrti a XX. sjezdu KSSS a postupně jej nahrazovaly antagonismus a soupeření. Na XI. sjezdu KSČ v roce 1958 se Novotný přednostně soustředil – v rámci probíhající stranické kampaně²⁸ – na boj proti revizionismu,²⁹ který „hodlá přivést na falešnou cestu úsilí komunistických stran o vymýcení dogmatismu a sektářství“, i když konstatoval, že „strana odrazila v samém zárodku různé revizionistické a buržoazně liberalistické tendence“. ³⁰ Opět kritizoval „oportunismus v praxi“, který se projevuje neplněním kolektivních usnesení vedoucími

20 M. KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, s. 91.

21 Preambule, již byla československá ústava adaptována v květnu 1948, mluví o odhodlání bránit se silám „domácí i zahraniční reakce“. Ústava Československé republiky, in: *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, 9. června 1948, s. 1081–1110, zejm. s. 1085.

22 *Protokol IX. řádného sjezdu Komunistické strany Československa v Praze 25.–29. května 1949*, Praha 1949.

23 *X. sjezd Komunistické strany Československa. Zpráva Ústředního výboru Komunistické strany Československa X. sjezdu KSČ a další úkoly strany. Referát Antonína Novotného, přednesený dne 11. června 1954*, Praha 1954, s. 56.

24 *X. sjezd*, s. 64.

25 *X. sjezd*, s. 71.

26 Dobové termíny pro nepřítele, resp. skupiny aktérů jsou případně uváděny v uvozovkách. Bez vyznačení jsou ponechány v delších citacích.

27 *X. sjezd*, s. 72.

28 M. KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, s. 300–301.

29 *Zpráva o činnosti ÚV KSČ XI. sjezdu a současně hlavní úkoly*, Praha 1958, s. 16.

30 *Zpráva o činnosti ÚV KSČ XI. sjezdu*, s. 17.

pracovníky,³¹ a chválil překonávání „zbytků dogmatismu“.³² Na XII. sjezdu KSČ v roce 1962 vyzval k potírání revizionismu i dogmatismu,³³ buržoazní ideologie³⁴ a sektářství.³⁵

Takzvaná polednová politika bezprostředně navazuje na linii, kterou nastavil XIII. sjezd KSČ v roce 1966. Tu propustují dvě konstitutivní tendence: tendence k sjednocení socialistické společnosti a boj proti nepříteli. Novotný konstatuje zvládnutí a upozadění „třídního boje antagonistických sil“, který již není „hybnou silou našeho vnitřního vývoje“, společnost si ale podle něho i nadále podrží svůj třídní charakter.³⁶ Zároveň chce čelit buržoazní ideologii, liberalistickým výstřelkům, pravicovému oportunistu, sektářství a dogmatismu³⁷ a usnesení sjezdu vyzývá k boji proti „všem nepřátelským i cizím vlivům“, chce „rozhodně zneškodňovat ideologii soudobého antikomunismu“,³⁸ ale i vystupovat proti „konzervativní strnulosti“.³⁹

Polednová politika – krok k integraci nepřítelů do celku socialistické společnosti?

První tajemník ÚV KSS a pozdější nový první tajemník ÚV KSČ Alexander Dubček zakládá ve svých projevech, kterými se vymezoval proti svému předchůdci Antonínu Novotnému, a ve stranických rezolucích, které vznikly za jeho vedení, diskontinuitu v postoji k nepříteli.⁴⁰ Na zasedání ústředního výboru strany 30. října 1967, záhy po spisovatelském sjezdu, formuloval program, jenž později vyústí v tzv. polednovou politiku. Na prvním místě se jím vymezil proti dosavadnímu důrazu Novotného vedení strany na politiku nepřítelů. Vyhlásil „kvalitativně novou situaci našeho vývoje“, již charakterizuje ukončení,

31 *Zpráva o činnosti ÚV KSČ XI. sjezdu*, s. 73.

32 *Zpráva o činnosti ÚV KSČ XI. sjezdu*, s. 74.

33 *XII. sjezd Komunistické strany Československa 4.–8. prosince 1962. Projevy a usnesení*, Praha 1962, s. 17.

34 *XII. sjezd*, s. 70.

35 *XII. sjezd*, s. 64.

36 *XIII. sjezd Komunistické strany Československa, Praha 31. května–4. června 1966*, Praha 1966, s. 82.

37 *XIII. sjezd*, s. 98.

38 *XIII. sjezd*, s. 407.

39 *XIII. sjezd*, s. 408.

40 Volím tento výraz s vědomím, že mladší stranické texty zpravidla čerpají legitimitu ze starších statí a jejich vzájemné vymezování nemá až na výjimky formu přímé kontradikce – jsou vždy kombinací kontinuity a diskontinuity, která spočívá v relativní míře odklonu v podobě selektivní návaznosti a posunu akcentů.

resp. upozadění boje proti nepříteli. Ve vnitřní oblasti se hybným momentem místo třídního boje stává – v duchu XIII. sjezdu – třídní sblížení,⁴¹ a co se týče vnějšího nepřítele, není třeba nadále připomínat existenci „emigrantů a imperialistických agentů“, protože je to společensky škodlivé.⁴² Dubček rozvrhuje integrační, inkluzivní model společnosti, jejímž svorníkem bude rozvoj všech tříd a národností.⁴³ Ani tato nová situace se však neobejde bez vymezení proti soupeři, který smířlivému pojetí společnosti stojí v cestě. Je jím konzervatismus, nově na této úrovni (i když neadresně) spojovaný s Novotného vedením strany. Dubček v něm spatřuje nebezpečí stejného řádu jako liberalismus, jenž byl tradičním nepřítelem Novotného vedení KSČ i ostatních socialistických diktatur. I když je podle něho třeba vystupovat stejně zásadně vůči oběma,⁴⁴ vymezuje se především proti krajní levici (konzervatismus, sektářství). Od liberalismu se distancuje tím, že svou vlastní pozici nazve tradičně (a tak legitimizuje) pokrokové síly.⁴⁵ Místo dichotomie Novotného příznivců socialismus-liberalismus vytváří novou dichotomii vlastní, „střetávání starého s novým, pokrokového s konzervativním, vžitým“.⁴⁶ Dubček vychází z usnesení XIII. sjezdu KSČ. Zesiluje však jednotící tendenci a zeslabuje boj proti nepříteli. Novou stranickou linii formuluje pomocí změny akcentů, významových posunů a aktualizovaného pojmosloví, a zároveň tak zachovává kontinuitu s linií dosavadní. Hovoří civilnějším, méně ideologickým a nemilitantním jazykem.

41 *XIII. sjezd*, s. 25.

42 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. 9/1, Komunistická strana Československa. Pokus o reformu. Říjen 1967–květen 1968, (edd.) Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Jan Moravec, Praha–Brno 1999, dok. č. 2, s. 28 – Záznam vystoupení Alexandra Dubčeka na říjnovém zasedání ÚV KSČ, 30. 10. 1967. Tuto rovinu reformy shrnul Ota Šik na zasedání ÚV KSČ 19. prosince 1967, když charakterizoval praxi Novotného vedení: „Předcházet kritice zastrašováním lze tím, že se každá vážnější kritika označí jako protistraničká či protisocialistická činnost, vyvolaná nepřátelskou agenturou a propagandou, nebo alespoň jako revizionistická nebo liberalistická tendence, vše bez věcných důkazů. Žádnému komunistovi nejsou taková označení lhostejná.“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 3, s. 35 – Záznam vystoupení Oty Šika na prosincovém zasedání ÚV KSČ, 19. 12. 1967.

43 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 2, s. 28.

44 „Nebezpečí konzervatismu, sektářství je ve straně, zvláště nyní při změně podmínek – a to „změně podmínek“ bych chtěl podtrhnout –, neméně nebezpečné než tendence liberalistické.“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 2, s. 26.

45 Například Klement Gottwald popisuje vnitrostátní konflikt jako svár pokrokových (před únorem 1948 i zdravých vlasteneckých) sil a reakčních (kapitalistických) sil a mezinárodní napětí jako svár mírových či protiimperialistických sil a sil... imperialismu. KLEMENT GOTTFELD, *Spisy*, sv. 14, 1947–1948, Praha 1958; *Spisy*, sv. 15, 1948–1949, Praha 1961.

46 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 2, s. 31.

Kritický a pejorativní pojem konzervativní není autenticky marxistický ani leninský.⁴⁷ Patří nicméně k důležitým pojmům, které rozšířily marxisticko-leninský rámec sociální a politické analýzy, neboť si je vyžádala vnitřní dynamika státněsocialistických režimů. V Sovětském svazu se tak po Stalinově smrti označovali příznivci stalinských pořádků a oponenti Chruščovovy reformní politiky⁴⁸ a je typický i pro československé reformní hnutí a publicistiku 60. let. Proti konzervativním názorům brojí dokonce usnesení XIII. sjezdu KSČ (nikoli ale předchozí sjezdy).⁴⁹ Dubček rozšířil jeho extenzi, aby zahrnovala i Novotného stranické vedení, a učinil tím z konzervativců, vnímaných dosud okrajově, soupeře na nejvyšší politické úrovni. Na přelomu let 1967 a 1968 tak označují novotnovce jejich kritici (včetně např. Vasilu Biláka).⁵⁰ V průběhu jara 1968 se však extenze i intenze tohoto pojmu opět promění. Vedle novotnovců bude odkazovat také k prosovětskému křídlu KSČ – k němuž se, pochopitelně v termínech jediného „správného“ socialismu, hlásí i Bilák, a je to také on, kdo usiloval o rozlišení mezi konzervativci-novotnovci a konzervativci – opravdovými marxisty-leninisty.⁵¹ Zákonitě bude patřit i k pojmům, které vzbudily Brežněvovu kritickou pozornost. Na jaře se objevuje dynamizující figura konzervativní síly. (K figuře „síla“ a jejímu původu se vrátíme v následujícím oddílu.) Vyjadřují se tak – i když celkem vzácně – ti, kdo konzervativce pokládají za protivníky, tedy reformní komunisté.⁵² Odpor proti konzervativním silám nejradikálněji vyvě v květnové

47 Konzervatismus je spjat se západním politickým myšlením, termín se poprvé objevil ve francouzském týdeníku *Le Conservateur*, který v roce 1818 založili François-René de Chateaubriand a Louis de Bonald. JERRY Z. MULLER (ed.), *Conservatism: An Anthology of Social and Political Thought from David Hume to the Present*, Princeton 1997, s. 26.

48 STEPHEN F. COHEN, *The Friends and Foes of Change: Reformism and Conservatism in the Soviet Union*, *Slavic Review* 38/1979, č. 2, s. 187–202, zejm. s. 192.

49 Dokumenty shromážděné jako *Usnesení a dokumenty ÚV KSČ od celostátní konference KSČ 1960 do 12. sjezdu KSČ* jako konzervatismus označují zastaralé pracovní návyky, neuvážují o něm v rovině politických názorů. *Usnesení a dokumenty ÚV KSČ od celostátní konference KSČ 1960 do 12. sjezdu KSČ*, sv. 1 a 2, Praha 1962.

50 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 75, s. 533 – Stenografický záznam diskuse na 74. schůzi předsednictva ÚV KSČ k návrhu Alexandra Dubčeka pro květnové zasedání ÚV KSČ a politické situaci a dalšímu postupu KSČ, 27. 5. 1968.

51 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 75, s. 533. *Konzervativce* na marxisty-leninisty oficiálně přeznačí *Poučení z krizového vývoje* o tři roky později. Srov. ZDENĚK DOSKOČIL, *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Praha-Brno 2006, s. 66; Doskočil zde rozlišuje *starokonzervativce* a *neokonzervativce*.

52 Dne 11. března 1968 zamýšlelo předsednictvo strany „paralyzovat“ „vliv konzervativních sil“ (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 22, s. 135 – Návrh stanoviska předsednictva ÚV KSČ k politické situaci, 11. 3. 1968), 11. května pokládal pražský Městský výbor KSČ „konzervativní síly“ za „protidemokratické“ (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok.

rezoluci, v níž je Zdeněk Mlynář charakterizuje jako protivníka, který je s to ohrozit „socialistický charakter moci a společenského zřízení“,⁵³ a postaví je tak de facto na roveň protisocialistických sil. Rétoriku proti odpůrcům demokratické reformy (tedy konzervativcům) vystupňoval v červnu manifest *Dva tisíce slov*.⁵⁴ Ten sice není stranickým dokumentem (byť mezi jeho autory jsou straníci), „jako kontrarevoluční platforma“ se nicméně stal předmětem tvrdé kritiky spojenců (a přední událostí v jejich příběhu kontrarevoluce), kteří zhodnotili stav vedení KSČ podle toho, jak vlašně se postavilo proti němu a jeho autorům.⁵⁵

Dělení pravice–levice v kontextu komunistických stran má původ v období stabilizace komunistické (bolševické) strany v SSSR po roce 1917. Zatímco do té doby se bolševici pokládali za opozici vůči carskému režimu přirozeně přicházející zleva, poté začalo vedení strany vytěsňovat radikální názory jako levicovou

- č. 63, s. 461 – Iniciativní příspěvek Městského výboru KSČ v Praze k současné politice KSČ, 11. 5. 1968). Na zasedání ÚV v květnu 1968 je zmiňuje Zdeněk Mlynář (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 75, s. 534 – Stenografický záznam diskuse na 74. schůzi předsednictva ÚV KSČ k návrhu projevu Alexandra Dubčeka pro květnové zasedání ÚV KSČ o politické situaci a dalším postupu KSČ, 27. 5. 1968), ale i Jan Piller (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, 75, s. 536) a ironicky Emil Rigo (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, 75, s. 536), kteří jsou sami pokládáni za konzervativce – *konzervativní síly* jako kritický pojem nefungují jako něco, s čím se může nositel identifikovat, ale pouze jako vnější nálepka.
- 53 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/2, Komunistická strana Československa. Konsolidace. Květen–srpen 1968, (edd.) J. Vondrová, J. Navrátil, Praha-Brno 2000, dok. č. 86, s. 93 – Rezoluce o současné situaci a dalším postupu KSČ, přijatá květnovým zasedáním ÚV KSČ, 1. 6. 1968. Ke svému autorství se Mlynář hlásí ve svých pamětech (ZDENĚK MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremlu*, Praha 1990, s. 186). Mlynář používá praktickou rétoriku *konzervativních sil* hojně při pozdější analýze jejich činnosti a pravděpodobně od něho ji přebírají polistopadoví historici a publicisté.
- 54 Interpretovat nepřítele ze *Dvou tisíc slov* jako konzervativce není přesné, byť se tu daný pojem vyskytuje v podobě starých sil, „starého vedení“ a v opozici proti „pokrokovému křídlu“. (I tento vrcholně reformistický text využívá tradičního leninského modelu, jak se v něm říká, „zápasu sil“.) Manifest je totiž nepolitický v tom smyslu, že nepřítele definuje na morálním základě („řízení se... dostalo do rukou nepravým lidem“, „kteří zneužili své moci, poškodili veřejný majetek, jednali nečestně nebo krutě“). *Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem*, Literární listy 1/1968, č. 18, s. 1 a 3.
- 55 Bezprostřední reakcí byl dopis politbyra ÚV KSSS předsednictvu ÚV KSČ ze 4. července 1968, jenž vyzývá k zásahu proti protisocialistickým silám a vykresluje obraz nepřítele v podobě hlavní pušek. *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Prosinec 1967–červenec 1968, (edd.) J. Vondrová, J. Navrátil, Praha-Brno 1995, dok. č. 81, s. 254 – Dopis politbyra ÚV KSSS předsednictvu ÚV KSČ, 4. 7. 1968.

ideovou úchylku. Levice byla pokládána za „nekvalifikované dobro“.⁵⁶ V oblasti levice určovala myšlení československých komunistů cele tato sovětská tradice, a nikoli domácí tradice z období před rokem 1948 – jednoduše proto, že na československé politické scéně byli sami nejlevicovější silou. V oblasti pravice ovlivňovala uvažování komunistů naopak spíše tradice domácí předúnorová. (Napětí mezi ní a sovětskou se ukáže jako důležitý faktor „normalizace“ diskurzu KSČ.)

Liberalismus byl chápán jako buržoazní myšlenkový směr,⁵⁷ ale přeneseně také jako bezzásadovost a sklon k ústupkům ideovému protivníkovi.⁵⁸ Jako takový byl tradičním nepřítelem Novotného, ale i Dubčekova vedení strany. V dobovém úzu se vyskytuje častěji starší podoba „liberalistický“ než „liberální“, tato preference se vytrácí v dobových i pozdějších překladech z ruštiny.

Reformní koncepce, jak ji zformuloval Alexander Dubček, již ve svém zárodku odporuje akcentům, které v otázce boje s nepřítelem položil L. I. Brežněv, když na pozvání Novotného navštívil 10.–18. prosince 1967 Československo. Brežněv pochválil KSČ za to, že zastává pevné marxisticko-leninské pozice, vychovává lid v duchu socialistické ideologie a vůči nepřátelům je pevná – ČSSR, byť na ni „dotírá Západ“, se těší úspěchům v boji proti ideologické diverzi.⁵⁹ Nepodpořil tedy explicitně Novotného („Eto vaše dělo“), avšak dal najevo, že jeho nástupce si představuje jako pokračovatele jeho linie.

V integraci společnosti pokračuje rezoluce ústředního výboru strany z 5. ledna 1968, první po „rozdělení“ funkcí prezidenta a prvního tajemníka strany – sesazení Novotného. I přes třídní zápas ve světovém měřítku, který se odráží i ve vnitrostátních poměrech, se dělnická třída a socialistické rolnictvo sjednocují se

56 Otázka, zda integrovat radikální křídlo do hlavního proudu, anebo je vypudit ze strany a potřit jako krajní levice, patřila ke sporným momentům mezi Stalinem a Leninem. Viz I. HALFIN, *Intimate Enemies*, s. 56.

57 Koncept liberalismu se vynořil v období osvícenství a termín (liberalism) se poprvé objevil ve Velké Británii v roce 1815. Viz EMIL J. KIRCHNER, *Introduction*, in: Týž (ed.), *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge 1988, s. 1–15, zejm. s. 2.

58 „[S]mířlivost, bezzásadová shovívavost, sklon k ústupkům ideovému protivníkovi.“ LADISLAV REJMAN, *Slovník cizích slov*, Praha 1966, s. 286. *Slovník spisovného jazyka českého z roku 1971* konkretizuje, že bezzásadový postoj se vztahuje zejména k „projevům ideologie nepřátelské socialismu a komunismu“. BOHUSLAV HAVRÁNEK, JAROSLAV VÁCHA, *Slovník spisovného jazyka českého*, 1. sv. A–M, Praha 1971, s. 1105.

59 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 2, s. 31 – Záznam projevu L. I. Brežněva, proneseného při setkání se členy a kandidáty předsednictva ÚV KSČ a tajemníky ÚV KSČ na Pražském hradě 9. prosince 1967 k aktuálním mezinárodním, zejména vojenskopolitickým otázkám, k československo-sovětským vztahům a k situaci v KSČ, 18. 12. 1968.

socialistickou inteligencí, stejně jako se sblížíjí národy, vše na základě jednoty jejich hlavních zájmů.⁶⁰

V nejsilnější podobě předložil Dubček tezi o ústupu třídního boje L. I. Brežněvovi na své první návštěvě v Moskvě 29. a 30. ledna. Kromě toho, že sovětského vůdce rituálně ujistoval o přátelství se Sovětským svazem a připustil dlouhodobou existenci „různých negativních tendencí“ mimo stranu,⁶¹ mu sdělil: „Nemáme již co činit s třídním antagonismem.“⁶² Předložil tuto tezi, jež byla součástí usnesení XIII. sjezdu KSČ,⁶³ i spojencům na schůzce v Drážďanech,⁶⁴ která se i přes avizovanou ekonomickou tematiku odvíjela od problému nepřítelů a postupu československého vedení vůči němu. Ústy Władysława Gomułky byla odmítnuta.⁶⁵ Čtvrtého května v Moskvě tuto tezi, kterou o měsíc později stvrdí *Akční program*, rovněž rozporoval L. I. Brežněv. Někdejší buržoazie, kulaci a členové rozpuštěných buržoazních stran podle něj přecísňují současný počet členů KSČ, zformovali se nebo se formují v útvech KAN, K-231 a projektovaných opozičních stranách⁶⁶ a představují „živnou půdu kontrarevoluce“.⁶⁷

60 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 4, s. 40 – Rezoluce lednového zasedání ÚV KSČ, 5. 1. 1968.

61 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 6, s. 41 – Záznam z jednání A. Dubčeka s vedením KSSS v Moskvě 29.–30. ledna 1968 o vnitropolitické situaci v ČSSR a SSSR a některých otázkách zahraniční politiky obou zemí.

62 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 6, s. 41.

63 *XIII. sjezd*, s. 402.

64 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 24, s. 76 – Stenografický záznam porady šesti komunistických stran v Drážďanech 23. března 1968, věnované událostem v Československu po lednovém plénu ÚV KSČ.

65 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 24, s. 93.

66 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 53, s. 184 – Sovětský záznam o rozhovorech vedoucích představitelů KSČ a KSSS v Moskvě 4. května 1968, věnovaných výměně názorů na politickou situaci v Československu.

67 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 53, s. 173. Brežněvovy argumenty vycházejí z podkladů, které sovětskému politbyru poskytl sovětský velvyslanec Červoněnko 15. dubna. Kritizuje Dubčeko oddalování nepřátelské linie, Dubček podle něho pominul „rychlou aktivizaci nekomunistických stran, církví, maloburžoazních živlů, vznik různých klubů, spolků a dalších organizací“ (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 39, s. 137 – Politická zpráva S. V. Červoněnka pro sekretariát ÚV KSSS a MZV SSSR s charakteristikou průběhu a závěrů dubnového pléna ÚV KSČ). Proti Dubčekovi kontrastoval obavy „celé řady členů ÚV KSČ“, kteří hovořili o „stále drzejších nepřátelských silách, přicházejících s požadavky zrušit socialistické združstevňování zemědělství a znárodnění průmyslu a bank“ (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 39, s. 139). Všimá si, že Dubček nekritizuje spisovatele, ale naopak odsuzuje jejich potrestání (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 39, s. 138). „Program“ potvrzuje politiku mírového soužití s vyspělými kapitalistickými zeměmi... Vyskytují se zde velmi zajímavé nuance při určování politiky vůči NSR. Místo dřívějšího zaměření na

Nicméně ještě dva měsíce pokračoval Dubček v rozvíjení pozitivního programu, aniž se nechal omezit hrozbou nepřítele. Na zasedání ústředního výboru, na kterém byl předložen *Akční program* a jež se konalo týden po Drážďanech, 1. dubna, předefinoval v rámci své opozice staré/nové jádrové pojmy socialismu a nepřítele dále odsunoval za horizont. Hlásí se k „nové fázi socialistické revoluce v etapě neantagonistických vztahů“⁶⁸ – socialistická demokracie se vztahuje „bezprostředně na všechny společenské vrstvy“ a „oblasti společenského života lidí“.⁶⁹ Signifikantní je posun mezi konceptem a pronesenou řečí: V konceptu řeči mluví ještě explicitněji o „přechodu naší revoluce na kvalitativně nový, vyšší stupeň. Je to obroda všech živých ideálů socialistické revoluce“⁷⁰ a zdůrazňuje, že polednové „nesocialistické nálady“ a „iluze o kapitalismu a neutralitě“⁷¹ nenavazují na „antisocialistické politické síly“ z konce 40. let (skrytá polemika se Sověty), nybrž jedná se o „reakci na záporné stránky našeho dožívajícího ekonomického a politického systému“.⁷² Ve finální řeči pak návaznost krajnosti na politiky odstavené po únoru 1948 nakonec připouští, odmítá však, že by mohly být závažné.⁷³

Integrační program, v němž Dubček syntetizoval a zdůraznil jednotící teze rezoluce XIII. sjezdu (a zeslabil nebo ignoroval ty o nepříteli), byl kodifikován 5. dubna jako *Akční program*.⁷⁴ Jako už neexistující antagonistické třídy,⁷⁵ jsou za-

rozhodně vystupování proti západoněmeckému imperialismu a nebezpečnému zahraničněpolitickému kurzu NSR se v *Akčním programu* hovoří o nutnosti podporovat realistické síly v NSR a současně bránit neonacistickým a revanšistickým tendencím v tomto státě. V řešení krize na Blízkém východě se neodsuzuje agrese Izraele (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 39, s. 143).

68 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 34, s. 237 – Záznam vystoupení Alexandra Dubčeka na dubnovém zasedání ÚV KSČ, 1. 4. 1968.

69 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 34, s. 239.

70 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 31, s. 217 – První verze projevu Alexandra Dubčeka pro zasedání ÚV KSČ, 26. 3. 1968.

71 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 31, s. 219.

72 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 31, s. 220.

73 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 34, s. 244.

74 Zjištění Pavla Koláře, že *Akční program* „zmiňuje pojem nepřítele jen jednou“ (v souvislosti se Státní bezpečností a jejím bojem proti „činnosti nepřátelských center ze zahraničí“) jistě odpovídá skutečnosti a souhlasíme s interpretací této zmínky jako defenzivní legitimizace činnosti StB a známky odklonu od boje proti nepříteli (P. KOLÁŘ, *Soudruzi a jejich svět*, s. 152). Program se nicméně vymezuje i proti dalším specifickým formám nepřítelů: proti *dogmatismu, sektářství a kultu osobnosti* (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 50, s. 321 – Akční program KSČ), jakož i proti „imperialistickým silám reakce“ (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 50, s. 352), a vytváří tak, jako obdobná významná stranická usnesení, komplexní vnitropolitický a zahraničněpolitický rámeček.

75 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 50, s. 325 – Akční program KSČ.

staralé „centralistické a direktivně administrativní metody“ v boji proti zbytkům buržoazie.⁷⁶ Všechny společenské třídy, vrstvy, skupiny, oba národy a všechny národnosti se shodují v základních zájmech a cílech socialismu a budou se sblížovat,⁷⁷ jmenovitě inteligence,⁷⁸ ženy a věřící.⁷⁹ L. I. Brežněv kritizoval program jako revizionistický⁸⁰ a na sílící „revizionistické a nepřátelské síly“, byť „mimo předsednictvo a zdravý proud“, upozornil i Dubček.⁸¹

Od svého vystoupení proti Novotnému v říjnu 1967 až do května 1968 Alexander Dubček ignoruje, marginalizuje a bagatelizuje vnitřního i vnějšího nepřítele – v opozici proti podobě, v jaké diskurz o nepříteli „zdědil“ po Novotného vedení strany. Snižuje odhady jeho početnosti, nevidí v jeho činnosti koordinaci a záměr, odmítá ho klasifikovat třídně, přestává o československé společnosti přemýšlet v termínech třídního antagonismu a tím do jisté míry i leninského modelu uvažování o nepříteli. Sjednocuje společnost nad pocitem úlevy z upuštění od boje proti nepříteli a všechny její součásti prezentuje jako prosocialistické.

Pravice přerůstá v antisocialistické síly

Takzvaná květnová rezoluce z 1. června 1968, jež vznikala pod vlivem diplomatického a propagandistického nátlaku spojenců i radikálnědemokratických hlasů znějících z emancipovaných médií, vrací stranu do bojového postavení. V kontrastu vůči předchozím stranickým dokumentům a projevům po lednu 1968 obrací pozornost na nepřítele na obou frontách. Konzervativním silám by „vyhovoval návrat k poměrům před lednem 1968“;⁸² strana dokonce deklaruje „očistit se od těch, kdo nesou za minulé deformace odpovědnost, a zasadí se o potrestání všech viníků bez ohledu na jejich postavení“. Jako stejně významné jsou prezentovány „pravicové, protikomunistické tendence“.⁸³ Na méně exponovaném místě v úvodu a relativizován jako neurčité „obavy“ a „pokusy“ je nepřítel napravo konceptualizován také jako „protisocialistické a přímo protikomunistické síly“.⁸⁴

76 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 50, s. 321.

77 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 50, s. 324.

78 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 50, s. 325.

79 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 50, s. 326.

80 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 36, s. 135 – Dopis L. I. Brežněva A. Dubčekovi, autorem označený za „neformální“ a „napsaný podle příkazu srdce“, 11. 4. 1968.

81 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 36, s. 133.

82 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/2, dok. č. 86, s. 93 – Rezoluce o současné situaci a dalším postupu KSČ, přijatá květnovým zasedáním ÚV KSČ, 1. 6. 1968.

83 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/2, dok. č. 86, s. 93.

84 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/2, dok. č. 86, s. 93.

Domácí tradice znala oba pojmy. Protikomunistický konotovalo předúnorové politické protivníky KSČ a zahraniční politiku kapitalistických států.⁸⁵ „Protisocialistické jevy“ nacházely použití např. v 60. letech v sociologii,⁸⁶ v květnové rezoluci se ale poprvé – pod sovětským vlivem – dostávají do dynamického rámce sil. Pro tuto fázi československé krize je příznačný i jazykový detail, že se tak zatím děje v lexikálních variantách s českou předponou proti – oproti rezoluci listopadové, v níž už zazní v tuzemsku tehdy nezvyklá, rusující varianta antisocialistické síly.⁸⁷ Ta do diskurzu vedení KSČ začala pronikat po politických intervencích spojenců počínajíc drážďanskou schůzkou v březnu 1968, a to především prostřednictvím Vasilu Bílaka a později Gustáva Husáka. A pronikla do něj natolik organicky, že nevzbudila žádnou kontroverzi. Jako jediný zavedení antisocialistických sil reflektoval – a zpochybnil flexibilitu rozsahu tohoto pojmu – člen ústředního výboru strany Karel Kosík, a to až v dubnu 1969, když kritizoval, že „není stále jasné, co jsou to protisocialistické síly“ – podle něj se tak označuje jednání „hrstky výtržníků a vandalů“ při „hokejových událostech“, aby za toto jednání mohla být postižena celá společnost.⁸⁸

Antisocialistické síly patří k porevolučnímu sovětskému instrumentáriu.⁸⁹ na rozdíl od historicky definovaného revizionismu či oportunistu je to příznačné

85 Autoři příručky z roku 1978 definují antikomunismus jako „hlavní ideově politickou zbraň imperialismu“, resp. „všechny politické, ideologické, ekonomické i vojenské akce imperialismu, které jsou využívány proti silám společenského pokroku“. VÁCLAV ZIMA, *Antikomunismus v boji proti socialismu. Studie věnovaná základním problémům a některým otázkám vlivu antikomunismu a antisovětsismu v Československu*, Brno 1978, s. 5.

86 Pavel Machonin se ve sborníku sociologických statí z roku 1966 vypořádává se stejným problémem, s jakým se budou potýkat politici při interpretaci československé krize. Detekuje v tehdejší společnosti „protisocialistické jevy“, jinak též „deviace“, „vztahy nesocialistického typu“, a dělí je do dvou kategorií podle geneze. První kategorií jsou jevy vzniklé z přežitků kapitalismu, zatímco ty druhé vznikly již v podmínkách socialistické společnosti, jsou to „socialistické“ protisocialistické jevy“. Podle autora nelze všechno antisocialistické paušalizovat jako rezidua kapitalismu, protože jevy jako např. „kult osobnosti“, který je socialismus jednoznačně antagonistický, se jako přežitek kapitalismu vysvětlit nedají. PAVEL MACHONIN, *Sociální struktura socialistické společnosti. Sociologické problémy soudobé československé společnosti*, Praha 1966, s. 278–279.

87 Sovětská intervence a propaganda podobně zapříčinily i zvýšený výskyt rusující varianty antikomunistický, která nahrazovala původní českou variantu protikomunistický.

88 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/4, Komunistická strana Československa. Normalizace. Listopad 1968–září 1969, (edd.) J. Vondrová, J. Navrátil, Praha-Brno 2003, dok. č. 318, s. 337 – Stenografický záznam ze zasedání ÚV KSČ ke změně ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ, 17. 4. 1969.

89 Obdobně se datují „protisocialistické a kontrarevoluční živly“; např. u Stalina v roce 1918, srov. JOSIF VISSARIONOVIČ STALIN, *Logika věci* (o „thesích“ ÚV menševiků), in: Týž, *Spisy*, sv. 4, listopad 1917–1920, Praha 1951, s. 131–141, zejm. s. 140.

„kontrapojem“, jenž může odkazovat na jakoukoli negaci státu, režimu či jejich vůdců. Na mezinárodní úrovni se vynořil v 50. letech v souvislosti s událostmi v Maďarsku a Polsku⁹⁰ a systematicky začal být používán v období Brežněvovy doktríny počínaje rokem 1967 v souvislosti s československou krizí; v roce 1981 tak Sověti a polští komunisté popisovali činnost polské Solidarity.⁹¹ Pro ranou fázi československé krize je určující, že Dubčekovo vedení KSČ pokládá protisocialistické a protikomunistické síly za marginální a spojuje je s předúnorovou pravicí, deklasovanými třídami, případně zahraničím.⁹² Má jim jít o „revizi“ „revolučních opatření“.⁹³ Poprvé od XIII. sjezdu se tak do stranického diskurzu vrací revizionismus, který rezoluce příznačně klade do uvozovek. Konotací, od níž se tak distancuje, je praxe a jazyk Novotného vedení strany, s nímž byl spjatý boj proti revizionismu, za který toto vedení označovalo i – z hlediska reformistů – legitimní kritiku stranické politiky.⁹⁴ Nespatřuje tyto síly v médiích, ta jsou jimi naopak ohrožována. Plánované zrušení cenzury v červnu mělo rozptýlit nedůvěru novinářů a získat je k podpoře *Akčního programu*, jenž je nadále pokládán za základ směřování k „opravdu novému, vyššímu a socialistickému stupni ve vývoji politického systému“.⁹⁵

Figurativní konstrukce „síly“ plus přívlastek (např. antisocialistické síly) se hrála v diskurzu KSČ v období československé krize přední úlohu, a nikoli náhodou. Zasadíme-li zjištění, která jsme získali analýzou diskurzu tuzemských komunistů, do širšího rámce komunistického diskurzu – diskurzů středo- a východoevropských komunistických stran a státněsocialistických režimů –, zjišťujeme, že se jedná o figuru univerzální. „Síly“ dominují mezi výrazy, které komunisté typicky spojují s výrazy vycházejícími z marxistického pojmosloví třídního boje a kterými popisují nepřítel. Vedle synekdoch, které označují aktéry jednoslovně prostřednictvím jedné relevantní vlastnosti (např. antikomunisté, kontrarevolucionáři), vytváří teprve toto spojení konceptuálně-rétorický rámeček

90 Za sondy do Ruského národního korpusu a Google Books vděčím Igoru Pilshchikovovi.

91 Například sovětská *Pravda* z 13. března 1981, viz SIDNEY I. PLOSS, *Moscow and the Polish Crisis. An Interpretation of Soviet Policies and Intentions*, London 1986, s. 41 a 71.

92 „KSČ se domnívá, že protikomunistické síly jsou u nás samy o sobě početně slabé; jsou to malé zbytky ještě žijících bývalých příslušníků vykořisťovatelských tříd, jsou to ojedinelí ještě žijící političtí představitelé reakční, pravicové předúnorové politiky, pokud se nevzdávají svých politických ambicí, je to malá hrstka nepřátel zaprodaných zahraničním imperialistickým silám.“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/2, dok. č. 86, s. 95.

93 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/2, dok. č. 86, s. 95.

94 *XIII. sjezd*, s. 7.

95 Podobně spojuje nepřítel s předúnorovou pravicí Dubček ve svém referátu 29. května 1968. *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/2, dok. č. 77, s. 31.

marxisticko-leninského diskurzu o nepříteli. K dalším takovým dynamizujícím výrazům patří – v podání československých komunistů – tendence, proudy, kruhy, živly, případně elementy.

Figura „sil“ pochází z přelomu 19. a 20. století. Jako analytickou figuru ji tehdy zavedli do úzu sociálních věd sociologové Herbert Spencer a Lester F. Ward, tedy krátce předtím, než ji začali využívat bolševici. V sociologii odkazují „síly“ na abstraktní veličiny jako intence, motivace, sklony, touhy, přání, zájmy či postoje, patrné ve společnosti.⁹⁶ U bolševiků má tento model původ v leninské militarizaci politiky na konci 10. a na počátku 20. let 20. století, kdy vedení ruské komunistické strany zásadním způsobem transformovalo marxistický pojem *revoluční situace* (s nímž se rovněž setkáváme v diskurzu o nepříteli v období československé krize). Marx a jeho ortodoxní následovníci byli přesvědčeni, že socialistická revoluce je záležitostí historické nutnosti a k tomu, abychom rozpoznali podmínky, které k ní povedou, je zapotřebí správné ekonomické a sociologické analýzy. Revoluce může přijít tehdy, až kapitalismus dospěje k bodu svého zániku, k čemuž dojde nejdříve v nejnávštějnějších kapitalistických společnostech.⁹⁷ Aby bolševici mohli tuto teorii vztáhnout na takřka předkapitalistické poměry panující v Rusku, byli nuceni ji revidovat. Lenin a jeho nejbližší spolupracovníci ji syntetizovali s ruskou domácí revoluční tradicí, až dospěli k přesvědčení, že revoluci je možné provést shora.⁹⁸ Z konceptu revoluční situace jako nástroje sociální analýzy vytvořil Lenin vojenskou doktrínu, podle níž bylo povinností povstalců pokusit se převzít státní moc tehdy, když pro to nastane příznivé rozložení sil a bude-li šance ji udržet.⁹⁹ O revoluci tak už nerozhodovalo stadium socioekonomického vývoje, ale momentální poměr revolučních a reakčních sil ve společnosti. Od Lenina toto konceptuální prisma převzal a ve své interpretaci a teorii sovětské revoluce rozpracoval Stalin.¹⁰⁰

Konceptuálně-rétorický model „sil“ disponuje mluvčího k určitému způsobu vnímání světa a uvažování. Kognitivní lingvisté George Lakoff a Mark Johnson ve své klasifikaci metafor vydělují ontologické metafory.¹⁰¹ Patří mezi ně metafory entit a substancí, které nám umožňují hovořit konkrétně o abstraktních

96 FLOYD N. HOUSE, *The Concept „Social Forces“ in American Sociology, Section I. Introduction*, American Journal of Sociology 31/1925, č. 2, s. 145–156.

97 Vycházím z výkladu Andrewa C. Janose, *The Communist Theory of the State and Revolution*, in: Týž, *Communism and Revolution: The Strategic Uses of Political Violence*, Princeton 2015, s. 27–41, zejm. s. 30–31.

98 A. C. JANOS, *The Communist Theory*, s. 32.

99 A. C. JANOS, *The Communist Theory*, s. 33.

100 Především Stalinovy *Otázky leninismu*, Praha 1954.

101 GEORGE LAKOFF, MARK JOHNSON, *Metafory, kterými žijeme*, Brno 2002.

jevích (událost, myšlenka, pocit, např.: „Inflace snižuje naši životní úroveň.“)¹⁰² Dalším případem ontologické metafory je personifikace (zosobnění) nebo antropomorfizace (polidštění), které slouží k tomu, abychom mohli o neživých nebo abstraktních věcech mluvit jako o osobách.¹⁰³ Personifikace, stejně jako metafory obecně, zjednodušuje, proto může její použití pomoci chápání složitých jevů a usnadnit komunikaci. Na druhou stranu může být zavádějící, je-li žádoucí přesné rozlišování, kupř. učiníme-li z akterů, jejichž postoje se liší, koordinovanou skupinu.

Metafora antisocialistické síly vzniká opačně: depersonifikuje (odosobňuje) lidi a skupiny tím, že je pojmenovává jako neživé entity. (Připomeňme, že podle Ahoa je pojmenování první fází konstrukce nepřítele.) Depersonifikace jako rétorická operace spouští psychologický mechanismus, který se podle psychologa Philipa Zimbarda podílí na konstrukci nepřítele, a to dehumanizaci. Dehumanizace (odlidštění) vylučuje svou oběť z lidského morálního řádu, izoluje ji od lidských emocionálních reakcí a zbavuje ji lidské hodnoty¹⁰⁴ („nátlak drzých antisocialistických žvlů“ – Bilak). Umožňuje a usnadňuje tak o oběti uvažovat analyticky, objektivizovaně, instrumentálně a postupovat vůči ní, nakládat s ní agresivně, krutě, destruktivně. Proto nepřekvapí, jestliže se s metaforou sil setkáváme také v oblasti vojenství a válečných konfliktů („ozbrojené síly“), kde též konotuje dynamický potenciál ozbrojenců a zároveň jejich utilitární, disponovatelný, manipulovatelný charakter.

Pro úzus komunistických politiků je podstatné, že intenze výrazů jako antisocialistické síly je nanejvýš flexibilní: pohybuje se od smyslu, který můžeme zjednodušeně chápat jako doslovný, až k metafoře. Doslovný smysl se blíží analytickému sociálněvědnímu úzu intence, zájmy, postoje. U komunistických politiků však tento smysl volně přechází v metaforu, odkazující na konkrétní aktéry či skupiny.¹⁰⁵

Vraťme se nyní ke spojencům a jejich postoji k problematice nepřítele. Představitelé spojeneckých zemí přisuzují nepříteli existenční závažnost a činí z něho

102 G. LAKOFF, M. JOHNSON, *Metafory*, s. 39–43.

103 G. LAKOFF, M. JOHNSON, *Metafory*, s. 47–48.

104 PHILIP G. ZIMBARDO, *Luciferův efekt. Jak se z dobrých lidí stávají lidé zlí*, Praha 2014, s. 369.

105 Například Gustáv Husák tyto pojmové řetězce asociativně rozvíjí takto: „Nám nejde o boj proti tomu nebo onomu člověku, nám nejde o ničení nebo kráglování lidí, ale jde o zápas proti zhoubným silám, proti zhoubným myšlenkám, proti zhoubným důsledkům, které antisocialistické a pravicové síly, podporované imperialistickými kruhy ze Západu, u nás zanechaly.“ GUSTÁV HUSÁK, *Otázky upevnění jednoty a akceschopnosti strany v souvislosti s výměnou stranickým le-gitímácí. Referát na plenárním zasedání ÚV KSČ 29. ledna 1970*, in: Týž, *Projevy a stati*. Duben 1969–leden 1970, Praha 1970, s. 376–400, zejm. s. 378.

hlavní téma každého jednání s vedením KSČ. Nejpозději po lednovém plénu ÚV KSČ, jehož závěry analyzoval sovětský velvyslanec Stěpan Vasiljevič Červoněnko,¹⁰⁶ se mezi nimi začíná normalizovat interpretační schéma československé reformy spočívající v kritickém přejmenování jejích klíčových pojmů, jako byly demokratizace, liberalizace, demokratický socialismus, socialistická demokracie či socialismus s lidskou tvář. Władysław Gomułka na drážďanské schůzce popsal „strategii a taktiku psychologické války“, které rozpracovala dokonce i americká propaganda a jež velí reakci uvádět v rezolucích vždy hesla pro socialismus a Sovětský svaz, nikoli antisocialistická a antisovětská. Walter Ulbricht se podělil o podobnou zkušenost.¹⁰⁷ Spojenci a jejich propaganda si hlásání reformních principů vykládali jako maskovací taktiku: nepřítel jedná „pod rouškou“, „pod pláštikem“, „pod heslem“ či „pod značkou“ demokratizace a liberalizace, aby přivodil kontrarevoluci.¹⁰⁸ Toto schéma má kořeny ve sklonu bolševiků věřit v konspiraci jako princip ovládnutí mas.¹⁰⁹ Lenin z něho učinil nástroj sloužící k odhalení revizionistů, těch, kteří se slovy hlásí k marxismu, ale ve skutečnosti jej zbabávají revolučnosti. Předem vyloučilo obhajobu reformy a znemožnilo její pokračování – a to až do pozdní fáze normalizace.¹¹⁰

106 „Po usneseních ÚV cítí nepřátelské síly, že pod pláštikem potřebného a správného hesla za rozvoj demokratizace budou nyní pokračovat ve své podvrtné činnosti ve větší míře než kdykoli předtím. Literární noviny opět vycházejí. Pelikán žádal rehabilitaci zakázaného seriálu. Z hlediska KSČ tato skupina představuje největší nebezpečí, protože se maskuje demokratizací...“ Srov. *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 7, s. 45 – Zpráva maďarského velvyslance v ČSSR I. Kováče o rozhovoru se S. V. Červoněnkem, kriticky hodnotícím současnou československou vnitropolitickou situaci, 5. 2. 1968.

107 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 24, s. 92 a 102 – Stenografický záznam porady šesti komunistických stran v Drážďanech 23. března, věnované událostem v Československu po lednovém plénu ÚV KSČ.

108 Obrana socialismu nejvyšší mezinárodní povinností, *Pravda*, 22. 8. 1968, cit. dle *Seďm pražských dnů: 21.–27. srpen 1968. Dokumentace*, (edd.) JOSEF MACEK A KOL., Praha 1990, s. 120; *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 81, s. 253 – Dopis politbyra ÚV KSSS předsednictvu ÚV KSČ a *K událostem v Československu. Fakta, dokumenty, svědectví tisku a očitých svědků*, tzv. *Bílá kniha*, jako autor uvedena „tisková skupina sovětských žurnalistů“, překladatel z ruštiny nezveřejněn, Moskva 1968, s. 8; *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 55, s. 207 – Záznam sovětské strany z porady „pětky“ o „kontrarevoluční“ situaci v Československu a opatřeních k jejímu řešení.

109 V návaznosti na Canettiho (viz ELIAS CANETTI, *Masa a moc*, Praha 2018, s. 76–77) zmiňuje v sovětském kontextu EVGENY DOBRENKO, *Stalinist Cinema and the Production of History. Museum of the Revolution*, Edinburgh 2008, s. 198.

110 Jolyon Naegele, americký novinář, který v 80. letech připravoval vysílání Hlasu Ameriky do Československa, uvádí, že podle jeho analýzy Gustáv Husák od „krizových let“ po sedmáct let v žádném veřejném projevu nevyslovil slovo reforma. Začal o ní hovořit až poté, co na to Naegele

Ambivalentní roli měl v této souvislosti pojem pokroku, progresu, případně progresivismu (progresivisté). K pokroku mělo směřovat úsilí dělnického hnutí, socialistických a komunistických stran a hlásily se k němu socialistické režimy střední a východní Evropy.¹¹¹ Představitelé těchto zemí proto mluví bez dalšího o pokroku či progresu v souvislosti s politickým vývojem (včetně reformy) v Československu natolik, nakolik tento vývoj schvalují, tolerují ho anebo podporu či toleranci z taktických důvodů předstírají. Poté, co spojenci začínají aktivně podporovat zdravé jádro proti dubčekovskému křídlu, začínají pociťovat rozpor mezi obsahem a referentem tohoto pojmu a používají jej zpravidla distancovaně, v uvozkách nebo s uvozením pomocí „tzv.“.¹¹² V „normalizovaném“ vedení KSČ se později jako progresivní znovu začíná označovat skupina uvnitř KSČ, kterou bychom zpětně označili jako „normalizátory“.¹¹³ A s postupující „normalizací“ se vedení KSČ začalo k ideji pokroku či progresu opět hlásit – na pozadí doktríny reálného socialismu – v tradičním neproblematickém smyslu.

Nejzazší hrozbou, na niž poukazovali, jakož i pojmem, jehož implantování do diskurzu KSČ Sověti nakonec prosadili, je kontrarevoluce. Revoluce představuje prvotní cíl klasické marxistické teorie a kontrarevoluce se nachází za ní v logickém závěsu. Označuje-li revoluce zrod státněsocialistických režimů, které se pokládají za nejvyšší stadium vývoje společnosti dosažené poslopností třídně založených revolucí, zasahuje kontrarevoluce – řečeno s Carlem Schmittem – jejich existenciální podstatu, je jejich negací. Mobilizační potenciál tohoto výrazu není tedy nijak náhodný: jedná se o konceptuální úběžník diskurzu o nepříteli státněsocialistických režimů. Bojem proti kontrarevoluci ospravedlňovali Sověti své intervence v nestabilních zemích třetího světa nebo v Maďarsku v roce 1956 a kontrarevoluce se také zákonitě stala centrálním kritickým pojmem česko-

(okolo roku 1986) upozornil ve vysílání. Viz IVAN HOLAS, *Donutil Husáka mluvit o reformách. „Místní politika nenabírá zdravý směr,“ říká bývalý zpravodaj Hlasu Ameriky*, iRozhlas, 29. 5. 2019, https://www.irozhlas.cz/veda-technologie/historie/novinar-voice-america-hlas-ameriky-jolyon-naegele-praha-kscm-cesko_1905290805_dok (náhled 11. 12. 2021).

111 Viz pozn. 45, srov. K. GOTTWALD, *Špisy*, sv. 14 a 15.

112 Za všechny např. formulace z usnesení ÚV KSSS z 9. července 1968: „Pod pláštíkem licoměrných frází o podpoře ‚progresivního křídla‘ uvnitř KSČ...“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/4, dok. č. 51, s. 126 – Usnesení 89. schůze politbyra ÚV KSSS k bodu II: O informaci pro vedení komunistických stran MLRS, RKS, SKJ, KSP a SPV související s událostmi v Československu.

113 Například Gustáv Husák uvažuje progresivní v opozici proti pravici, srov. G. HUSÁK, *Politika činů rozbíjí. Z projevu na aktivu severomoravských komunistů v Ostravě 3. července 1969*, in: *Projevy a stati*, s. 161–181, zejm. s. 178.

slovenské krize; premiér Černík označil otázku její existence za vlastní „teoretický spor“ sovětsko-československých jednání.

Jako samozřejmý rámec politické praxe a diskuse KSČ rezonovala kontrarevoluce v kabinetní rozpravě již během předešlého pražského jara na podzim 1967, a to v hodnocení, jímž se Novotného vedení strany vypořádalo se spisovateli, kteří na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů požadovali tvůrčí svobodu. Jiří Hendrych, tajemník ÚV KSČ pro ideologii a nejvyšší stranická autorita v oblasti kultury, na jednání ústředního výboru 17. září konstatoval, že činnost a názory spisovatelů „vyústij[í]... [v] paušální negaci socialistické revoluce a revolučního zápasu našeho lidu“¹¹⁴ – opisně tak pojmenoval kontrarevoluci. Vedlo k ní podle něho to, co po zrušení cenzury začne nejvíce provokovat spojence a Sověty: svoboda slova a tisku. Spisovatele, s nimiž jej pojila společná stranická platforma, však za antagonisty či soupeře přímo neoznačuje: jejich názorovou pozici vysvětluje jako omyl a amnézii.¹¹⁵ Méně smlouvaví byli Sověti: velvyslanec Červoněnko označil vystoupení spisovatelů za protisocialistická a protistranická¹¹⁶ a *Literární noviny* pokládal za dlouhodobou „základnu antisocialistických a protisovětských sil“.¹¹⁷ Červoněnko měl značný vliv na názory sovětského politbyra, které ve výsledku pokládalo jmenované spisovatele za ilegální protistranické centrum.¹¹⁸

Československý obrodný proces s kontrarevolucí poprvé spojil Brežněv ve své kritice konceptu Dubčekovy řeči k 20. výročí převzetí moci komunisty v únoru 1968, v němž nalezl „celou řadu kontrarevolučních věcí“. Jedná se však o zpětné hodnocení z léta 1968, v telefonátu s Dubčekem se takto kategoricky nevyslo-

114 Referát s. J. Hendrycha na plénu ÚV KSČ ve dnech 26.–27. září 1967, Národní archiv (NA), fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989 – Antonín Novotný I. část, NAD 1261, karton 205, inv. č. 299, list 15, <http://www.csd.s.cz/cs/g6/4334-DS.html> (náhled 11. 12. 2021).

115 NA, fond KSČ-ÚV – NAD 1261, karton 205, inv. č. 299, listy 13 a 17.

116 V analýze pro politbyro z 15. dubna 1968 se Červoněnko pozastavuje nad tím, že Dubček nekritizuje spisovatele, ale naopak odsuzuje jejich potrestání. *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 39, s. 138.

117 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 7, s. 45.

118 „Bylo zjištěno, že organizační formování protisocialistických sil začalo dlouho před lednovým plénem ÚV KSČ.“ Sověti jako členy ilegálního centra, bojujícího s KSČ, jmenovali mj. V. Černého, J. Procházku, P. Kohouta, L. Vaculíka, A. J. Liehma, V. Havla, M. Kunderu, J. Černého (ze *Svobodného slova*). Srov. *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/4, Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969, (ed.) J. Vondrová, Praha-Brno 2011, dok. č. 100, s. 236 – Usnesení 106. schůze politbyra ÚV KSSS k bodu 10: O informaci pro bratrské strany o současné situaci v Československu, 19. 10. 1968.

vil.¹¹⁹ Jeho kritika přesto odhalila odlišné názory a vyvolala první přímou rozepří na nejvyšší úrovni, která předznamenala československou krizi: svou účast na oslavách totiž podmínil vyškrtnutím pasáží, o nichž Bilak – rovněž zpětně – referuje jako o revizionismu.¹²⁰ Dubček na to přistoupil.¹²¹

Na předsednictvu strany se o kontrarevoluci diskutovalo 14. března, tedy ještě před dražďanskou schůzkou, převážně v rozostřujících eufemismech. V souvislosti s nedisciplinovaností tisku a aktivitou národních socialistů varovali Vasil Bilak před „řetězem nebezpečí“, Drahomír Kolder před „kulturní revolucí“, Novotný před „třetí garniturou“ hrozící zmocnit se strany a Jiří Hendrych před „tendencemi zpátky“.¹²² Oponovali jim reformisté; Černík konzervativce za jejich postoj a obavy zkritizoval a realnost „kontraakce“ odmítl s poukazem na masovou podporu předsednictva.¹²³

119 Brežněv se o tom svěřil Waldecku Rochetovi, generálnímu tajemníkovi Komunistické strany Francie, 16. 7. 1968 v Moskvě. *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 95, s. 307 – Stenografický záznam rozhovoru W. Rocheta s L. Brežněvem k vyvrcholení krize ve vztazích KSSS a KSČ, pořizeny J. Kanapou. Vasil Bilak vzpomíná, že Brežněv v telefonátu Dubčekovi slušně vyslovil „určité znepokojení“. VASIL BILAK, *Paměti*, 1. díl, (ed.) Jindřich Bílovský, Praha 1991, s. 124.

120 Podle Bilaka referát „byl od začátku do konce revizionistický a likvidátorský“ a museli ho celý přepracovat. VASIL BILAK, *Z projevu na plenárním zasedání ÚV KSČ předneseného 25. září 1969*, in: Týž, *Pravda zůstala pravdou*. Projevy a články: říjen 1967–prosinec 1970, Praha 1971, s. 295. Dne 22. února byly z projevu vynechány mj. kritika porušování občanských práv a svobod, plédování za tvůrčí svobodu a autonomii intelektuálů a umělců a za nezávislost ústavních institucí (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 16 – Záznam projevu Alexandra Dubčeka na slavnostním zasedání ÚV KSČ k 20. výročí únorových událostí, poznámky s. 106).

121 ALEXANDER DUBČEK, *Naděje umírá poslední*. *Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, (ed.) Jiří Hochman, Praha 1993, s. 147–148.

122 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 24, s. 143, 146, 148 a 149 – Stenografický záznam diskuse na 62. schůzi předsednictva ÚV KSČ k předběžnému hodnocení prvního kola okresních konferencí a k návrhu prohlášení předsednictva ÚV KSČ k politické situaci, 14. 3. 1968. I když se Vasil Bilak s plnou vážností postavil na „správnou“ stranu podle klíčového děličícího principu a dokázal z toho patřičně politicky těžit (jak naznačuje titul výboru z jeho projevu z roku 1971 *Pravda zůstala pravdou*). Byl ale ještě přesvědčen, že „kritická vystoupení“ jsou „zdravá“ (předobraz *zdravého jádra a zdravých sil* – dohledatelných již u K. Gottwalda, viz pozn. 44) a že Československo nesejde ze socialistické cesty (*Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 24, s. 158, pozn. 8). O kontrarevolučních tendencích začal prokazatelně mluvit až v květnu 1968 (VASIL BILAK, *Z projevu na celostátní poradě vedoucích tajemníků KV a OV KSČ předneseného 12. května 1968*, in: Týž, *Pravda zůstala pravdou*, s. 70–75, zejm. s. 74).

123 „Člověku je až líto, že na předsednictvu musí zaznít taková slova, jako je možnost kontrarevoluce.“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/1, dok. č. 24, s. 154.

Klíčovým pojmem československé krize se kontrarevoluce stává na tzv. drážďanské schůzce, jež se z podnětu NDR a Polska¹²⁴ uskutečnila 23. března 1968. Mezi komunistickými vůdci, kteří s touto klasifikací konfrontovali československou reprezentaci, panovala zpočátku shoda na existenci kontrarevolučního nebezpečí. To podle Ulbrichta dokonce podněcuje Západ,¹²⁵ jen zdrženlivější János Kádár přirovnal dosavadní polednový vývoj „prologu maďarské kontrarevoluce v době, kdy ještě nebyla kontrarevolucí“.¹²⁶ Brežněv v Drážďanech založil teorii tiché kontrarevoluce,¹²⁷ a učinil tak ze všech stupňů antagonistů potenciální kontrarevolucionáře. (Tuto tezi do československé, resp. slovenské kabinetní debaty později vnášel Vasil Bílak.¹²⁸) Vyjádřil také „naději, že jste s Dubčekem s to nebezpečí zabránit“.¹²⁹ Jozef Lenárt a Alexander Dubček tezi o kontrarevoluci (v její nejsilnější, nediferencované podobě) odmítli, Dubček navíc rozporoval propojení s vnějším nepřitelem.¹³⁰ V závěru schůzky se odehrál spor, jenž se bude vracet déle než rok, a sice zda má situaci klasifikovat jako kontrarevoluci závěrečné komuniké, či nikoli. Nakonec se uplatnil Brežněvův návrh, aby se v něm hlavní téma a závěry jednání vůbec neobjevily.¹³¹ Komuniké tak konstatovalo shodu zúčastněných stran v otázkách mezinárodní politiky. Podobně smysl schůzky zkruslil i Alexander Dubček před ústředním výborem.¹³² Jako jediný tak relevantně informoval sovětský tisk, jenž se sice výrazu kontrarevoluce zdržel, nicméně uvedl, že československý tisk, rozhlas a televize se dostaly do moci antisocialistických sil.¹³³ Teze o (tiché) kontrarevoluci byla poprvé zveřej-

124 KAREN DAWISHA, *The Kremlin and the Prague Spring*, Berkeley-Los Angeles-London 1984, s. 39.

125 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 24, s. 103.

126 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 24, s. 98.

127 „Kontrarevoluce nezačíná hned vraždami, ale kritikou, demagogií, rozkladem státního aparátu, chaosem.“ Stručný záznam z porady šiestich bratských strán konanej v Drážďanoch dňa 23. marca 1968, A – ÚV KSČ, nezpracovaný fond Gustáva Husáka. Citováno podle JAN PAUER, *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení*, Praha 2004, s. 39.

128 „Kontrarevoluce nezačíná tehdy, když se začne střílet a věšet. Tím kontrarevoluce končí. Kontrarevoluce dlouho a trpělivě shromažďuje síly...“ VASIL BILAK, *Z referátu na plenárním zasedání ÚV KSS předneseného dne 22. května 1968*, in: Týž, *Pravda zůstala pravdou*, s. 76–111, zejm. s. 88.

129 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 24, s. 91.

130 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 24, s. 83.

131 János Kádár o „pražském jaru“, rozhovor s A. Kanyem, *Týdeník aktualit* 25/1990, s. 12–13; Oldřich Černík, rozhovor s A. Kanyem 19. 1. 1990. Citováno dle J. PAUER, *Praha 1968*, s. 41.

132 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 25, s. 117 – Záznam ústní informace A. Dubčeka a dalších členů československé delegace o schůzce komunistických stran v Drážďanech 23. března 1968. Viz též s. 18, zejm. věta v hlavním textu před indexem 147 o revizionismu v Drážďanech.

133 *Pravda*, citováno dle K. DAWISHA, *The Kremlin*, s. 43.

něna 11. června, bezprostředně po vydání *Dvou tisíc slov*, a to v *Pravdě*: článek podepsaný pseudonymem I. Alexandrov, který Brežněv předkládal jako hlas zevnitř KSSS,¹³⁴ můžeme vnímat jako stanovisko sovětského politbyra.¹³⁵ Mezitím Dubček obavy z „kontrarevoluce“ odmítal.¹³⁶

Na existenci vnitřního nepřítele v Československu se spojenečtí vůdci definitivně shodli na schůzce, která se konala 14. a 15. července ve Varšavě a již se Československo odmítlo zúčastnit. V tzv. varšavském dopise, jež pět komunistických stran zaslalo ústřednímu výboru KSČ 15. července 1968 a který přetisklo *Rudé právo* a poté vydala i moskevská *Pravda*,¹³⁷ varují ústřední výbor KSČ před hrozící kontrarevolucí.¹³⁸ Rozehrávají při tom široký rejstřík pojmů reprezentujících různé pozice vnitřního i zahraničního nepřítele. Reakční síly se sdružují v nově vznikajících „politických organizacích a klubech“, jejich výrazem je „platforma kontrarevoluce“ *Dva tisíce slov*. „Protisocialistické a revizionistické síly se zmocnily tisku, rozhlasu a televize.“ Ze zahraničí pak hrozí západoněmečtí „revanšisté“ a „centra mezinárodní imperialistické reakce“.¹³⁹ Naplno se zde rozehrává leninská rétorika. Figura „sil“, tj. úmyslů v jakémkoli stadiu uskutečnění, které se podle potřeby zhmotňují v lidi a skupiny, umožňuje takřka volně variovat a kombinovat pojmy a vytvářet stejně akční jako nekonkrétní obrazy. Klíčová diskrepance spočívá v extenzi antisocialistických sil: zatímco spojenci je detekují v médiích jako celku (a žádají KSČ, aby je dostala pod svou kontrolu), Dubčekovo předsednictvo ve svém prohlášení ze 17. července hovoří o „zbytých protisocialistických sil“,¹⁴⁰ které si stále spojuje s předúnorovou pravicí, a v souvislosti

134 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 95, s. 307 – Stenografický záznam rozhovoru W. Rocheta s L. Brežněvem k vyvrcholení krize ve vztazích KSSS a KSČ, pořízený J. Kanapou, 16. 7. 1968.

135 „[T]akzvaný otevřený dopis... nazvaný Dva tisíce slov... vytváří platformu sil, které... chystají cestu kontrarevoluci.“ I. ALEXANDROV, *Útok na socialistické základy Československa*, *Pravda* 11. 6. 1968, citováno podle *Foreign Broadcast Information Service, Special Memorandum, Public Warning Indicators of the Soviet Decision to Invade Czechoslovakia, Retrospective Review*, 4. 11. 1980 (přel. P. A.). K interpretaci srov. K. DAWISHA, *The Kremlin*, s. 192–193.

136 Například referát A. Dubčeka na stranickém aktivu 8. dubna 1968, cituje PAVEL TIGRID, *Sláva a pád sentimentálního marxisty: Alexander Dubček*, *Svědectví 10/1969*, č. 37, s. 71–108, zejm. s. 75–76.

137 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 93, s. 297–300 – Dopis pěti komunistických a dělnických stran ústřednímu výboru KSČ (tzv. varšavský dopis), 15. 7. 1968; *Rudé právo* 48/1968, č. 195 (16. 7.), s. 1 a 7; *Pravda* 18. 7. 1968; K. DAWISHA, *The Kremlin*, s. 209.

138 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 93, s. 298 a 300.

139 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 93, s. 298.

140 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 97, s. 310 – Stanovisko předsednictva ÚV KSČ k dopisu pěti komunistických a dělnických stran, 17. 7. 1968.

s médií připouští toliko „občasné hlasy a tendence směřující mimo pozitivní úsilí strany“.¹⁴¹ Odmítlo též nebezpečí kontrarevoluce.¹⁴²

Spojenci si byli tohoto rozporu vědomi a pokoušeli se reformátory před československou veřejností mytizovat právě jako blížence předúnorové pravice. Podle propagandisticky vyhocené interpretace československé krize, kterou po invazi podávala masově šířená sovětská tzv. *Bílá kniha*, „[i]deologové a propagátoři ‚demokratického socialismu‘ jsou převlečení synové poražené buržoazní třídy, pravicově-revizionistické kontrarevoluční síly“¹⁴³ – tedy skupina, která byla za nepřítel označována i před lednem 1968. (S touto strategií kontrastuje postup sovětské domácí propagandy, která asociovala „antisocialistick[é] síly s fašismem a hrůznými vzpomínkami na období Velké vlastenecké války“.¹⁴⁴)

Vedle klíčové kontrarevoluce se předmětem vyjednávání stala implementace dalších dvou pojmů, jimiž spojenci a Sověti poměřovali dění v Československu, do diskurzu vedení KSČ, a to pravicového oportunismu a revizionismu. Oba vypracoval Lenin. Prvý spočívá v „obětování stěžejních úkolů proletariátu polovičatým, zmateným úkolům liberalismu“¹⁴⁵ a míří na menševiky a sociální demokraty, kteří nebyli dostatečně radikální v politickém zápase. Druhý pak prostřednictvím revize prvků odstraňuje z marxismu jeho revoluční jádro a nahrazuje jej buržoazní teorií.¹⁴⁶ Na rozdíl od antisocialistických sil (a podobně jako kontrarevoluce) mají tyto dva pojmy v diskurzu KSČ pestrou historii použití, sahající od prvorepublikového štěpení KSČ a sociální demokracie, přes diskusi uvnitř KSČ a její rozepře s Kominternou, až po taktiku Novotného vedení strany, které je používalo jako univerzální obranu proti kritice. Tato praxe byla jedním z cílů kritiky reformistů a Dubček jich přirozeně nepoužíval.¹⁴⁷

Poprvé spojenci naléhali na zveřejnění, že se v Československu aktivizují revizionistické síly, v komuniké z drážďanské schůzky,¹⁴⁸ k tomu ale nedošlo. Stejně tak československá strana trvala na tom, aby „jednoznačně poukazy“ o „boji proti

141 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 97, s. 314.

142 „Nevidíme však reálné důvody, jež by opravňovaly k tvrzením, označujícím naši dnešní situaci jako kontrarevoluční.“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 97, s. 311.

143 *K událostem v Československu*, s. 8.

144 A. A. GORDIN, *Czechoslovakia in 1968. Soviet Propaganda and the Mood of Russia's Provinces*, *Russian Studies in History* 49/2011, č. 4, s. 18–33, s. 22.

145 VLADIMÍR ILJIČ LENIN, *O taktice oportunismu*, in: Týž, *Spisy*, sv. 12, leden–červen 1907, Praha 1956, s. 165–170, zejm. s. 169; též V. I. LENIN, *Stát a revoluce. Učení marxismu o státu a úkoly proletariátu v revoluci*, Praha 1982 s. 141.

146 Srov. M. KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, s. 43.

147 Viz pozn. 42. *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. 9/1.

148 V. BILAK, *Paměti*, sv. 1, s. 140.

levicovému a pravicovému oportunismu“, „podvratné činnosti vnitřních protisocialistických sil“ či „uchopení sdělovacích prostředků“ byly vynechány z komuniké ze schůzky „šestky“ v Bratislavě 3. srpna 1968; nezazněla v něm ani kontrarevoluce.¹⁴⁹ Hodnocení sdělená ústně byla nicméně jednoznačná, např. Brežněvův verdikt z Čierné nad Tisou z konce července: „Kontrarevoluce v Československu se stala skutečností.“¹⁵⁰

Vojenskou intervencí spojenců 21. srpna 1968 mělo legitimizovat prohlášení vysílané z Prahy prostřednictvím ČTK, které ji odůvodňovalo kontrarevolucí a opíralo se o tzv. zvací dopisy zdravých sil.¹⁵¹ Plán však selhal¹⁵² a příslušnou zprávu konstatující „ohrožení socialistického zřízení“ „ze strany kontrarevolučních sil, které se dohodly s vnějšími silami nepřátelskými socialismu“ vydala agentura TASS prostřednictvím moskevské *Pravdy* a spolu s dalšími tiskovými agenturami spojenců.¹⁵³ Následujícího dne odmítla tezi o kontrarevoluci v rezoluci ze svého tzv. vysočanského sjezdu i KSČ: „V Československu nebyla žádná kontrarevoluce a nebyl ohrožen socialistický vývoj.“¹⁵⁴ Byl to poslední přímý vzdor. Sověti poté začali požadovat, aby situaci jako kontrarevoluci autoritativně pojmenovalo – a legitimizovalo tak intervencí alespoň zpětně – samo československé vedení. To ale chápe jako dílčí ústupky spojenců a svá momentální vítězství naopak fakt, že se mu v bilaterálních jednáních daří vyjednat, aby kontrarevoluce v dohodách, rezolucích a komuniké nezazněla. V Moskvě československá delegace nakonec dokázala, aby explicitní teze o československé kontrarevoluci

149 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/2, Mezinárodní souvislosti. Červenec–srpen 1968, (edd.) J. Vondrová, J. Navrátil, dok. č. 124, s. 158 – Informace náměstka ministra zahraničních věcí MLR K. Erdélyiho pro J. Kádára o rozhovorech vedených na bratislavském setkání 2.–3. srpna 1968, 5. 8. 1968.

150 Dne 29. července 1968. Citováno dle J. PAUER, *Praha 1968*, s. 129.

151 Podle zvacího dopisu „[t]isk, rozhlas a televize“ vyvolávají „antikomunistickou a antisovětskou psychózu“, „[s]ama podstata socialismu v naší zemi je ohrožena“ a „[p]ravicové síly vytvořily příznivé podmínky pro kontrarevoluční převrat“. – Nedatovaný „zvací dopis“ s podpisy v tomto znění: „Indra, Kolder Drahomír, Kapek, Švestka, V. Bílak“. – FRANTIŠEK JANÁČEK, MARIE MICHÁLKOVÁ, *Příběh zvacího dopisu*, Soudobé dějiny 1/1993, č. 1, s. 88–101, zejm. s. 92.

152 ANTONÍN BENCÍK, *Operace „Dunaj“. Vojáci a pražské jaro 1968: studie a dokumenty*, Praha 1994, s. 111.

153 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/2, dok. č. 143, s. 223 – Prohlášení TASS ke vstupu vojsk pěti států Varšavské smlouvy do Československa, uveřejněné v moskevské *Pravdě* 21. srpna.

154 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, Komunistická strana Československa. Kapitulace. Srpen–listopad 1968, (edd.) J. Vondrová, J. Navrátil, dok. č. 155, s. 65 – Prohlášení mimořádného XIV. sjezdu KSČ určené občanům Československa, 22. 8. 1968.

byla vyškrtána z protokolu.¹⁵⁵ Zůstala v něm ovšem věta, jež obecně deklaruje společný postup spojenců v potlačování kontrarevolučních sil.¹⁵⁶ A právě tou argumentoval Brežněv na schůzce v Moskvě 3. a 4. října, když kritizoval Dubčekovo vedení za to, že se proti kontrarevolučním silám zdráhá vystoupit a nanejvýš mimoděk zmiňuje síly antisocialistické.¹⁵⁷ A jako už tolikrát, navrhl vlastní formulaci: „některé kontrarevoluční síly se pokoušely vnést“. Ale ani ta se v nejbližším významném stranickém dokumentu, listopadové rezoluci ústředního výboru, neobjevila.¹⁵⁸

Na podzim 1968, po dalším pobytu Alexandra Dubčka a premiéra Černíka v Moskvě (15. října), začalo předsednictvo strany připravovat zásadní posrpnový koncepční text, který později vstoupí ve známost jako tzv. listopadová rezoluce. Nejdůležitější o nepříteli hovořil Gustáv Husák. Z tradiční tuzemské perspektivy, a tedy přesvědčivěji než černobílý sovětský výklad, rozvíjel sovětskou argumentaci a podkládal ji konkrétní evidencí. Odmítl Dubčekovo rozvolnění kritérií pro definici nepřítelů („Podcenila se analýza, jevy se pokládaly za prosocialistické.“¹⁵⁹). Předložil desítky faktů politického a občanského života, u nichž mohl předpokládat konsenzuální odsudek celého předsednictva, a ilustroval na nich nově pojmenovanou skutečnost, totiž že se vynořují antisocialistické síly, v nichž spočívá „jádro celé věci“.¹⁶⁰ Neopouští nicméně shodu československých komunistů na tom, že antisocialistické síly odkazují na předúnorovou reakci, když rozlišuje „skutečné antisocialistické síly, které byly v únoru 1948 poraženy“.¹⁶¹ Média kritizuje za pasivitu a nedisciplinovanost,¹⁶² stala se podle něho

155 „Poslední verze návrhu nelegitimizovala invazi. Nepřipouštěla existenci kontrarevoluce.“ A. DUBČEK, *Naděje umírá poslední*, s. 212.

156 „Byla potvrzena věrnost ujednání socialistických zemí k podpoře, upevnění a obraně výdobytků socialismu, nesmiřitelnému boji s kontrarevolučními silami, což je společnou internacionální povinností všech socialistických zemí.“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/2, dok. č. 169, s. 272.

157 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/3, dok. č. 196.3, s. 138 – Záznam části diskuse z druhého dne československo-sovětského jednání v Moskvě 3.–4. října 1968 o plnění moskevského protokolu, 8. 10. 1968.

158 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/3, dok. č. 196.3, s. 139.

159 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 207, s. 386 – Stenografický záznam diskuse na 103. schůzi předsednictva ÚV KSČ k návrhu rezoluce Hlavní úkoly strany v nejbližším období, 15. 10. 1968.

160 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 207, s. 385–388.

161 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 207, s. 385.

162 „Naše noviny proti všem těmto protisocialistickým jevům nedělaly nic...“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 207, s. 386.

„nástrojem v rukou protisocialistů“.¹⁶³ Husák tak přednesl první rozsáhlejší analýzu „pravicového nebezpečí“; v hodnocení aktivity předúnorového nepřítele se shodoval se Sověty, v oblasti médií byl mírnější. Význam této analýzy stoupá v kontrastu se zdrženlivostí reformistických členů předsednictva, kteří váhali hodnotit konkrétní novináře (Mlynář),¹⁶⁴ aby nespustili lavinu obvinění, resp. si byli vědomi toho, že si se Sověty nerozumějí, a požadovali analýzu pojmů (Slavík a Špaček). V Husákových výrocích (pasivita) se rýsuje, zatím nevysloven, pravicový oportunismus. Na jeho první implementaci do stranického diskurzu, a to do finálního znění tzv. listopadové rezoluce o měsíc později, bude mít Husák také svůj podíl. Předsednictva strany a vlády však v tomto období setrvale zastávala pozici, že – slovy Oldřicha Černíka – „pohyb měl stále prosocialistický charakter, že mu nehrozilo... otevřeně vystoupení kontrarevolučních sil, a proto ten zásah je neadekvátní“.¹⁶⁵ Stran kontrarevoluce diskuse nevyústila dále než v rétorické otázky, zda jsou Eduard Goldstücker (jak nadnesl Josef Špaček)¹⁶⁶ či Ota Šik (uvvažoval Zdeněk Mlynář)¹⁶⁷ kontrarevolucionáři. Alexander Dubček se nátlaku Sovětů na kategorické označení dění v Československu nepoddal.

Rezoluce ze zasedání ústředního výboru 15.–17. listopadu 1968 představuje nejzávažnější stranický dokument přijatý po srpnové intervenci. Měla sjednotit stranu a vrátit akceschopnost jejímu předsednictvu v novém politickém kurzu, jenž by se vyrovnal s polednovým vývojem a vedl k normalizaci vnitrostátních poměrů i mezinárodních vztahů. Do formulací, které definují domácího nepřítele, zasáhl osobně L. I. Brežněv. Na utajené schůzce ve Varšavě, kam se Dubček, Černík a Husák dopravili letecky v průběhu jednání pléna, tlumočil námítky sovětského politbyra k návrhu rezoluce a naléhal na použití marxistické terminologie. Mínil, že „je správné a nezbytné hovořit o oportunistech a o revizionismu. Co to je pravicově liberální? Takový termín u Marxe nenacházíme. Ve straně, v praxi revolučního boje se používá určitá terminologie. To je třeba brát v úvahu.“¹⁶⁸ Podle překladu z ruštiny mělo v návrhu podle Brežněva stát „pravicově liberální“,

163 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 207, s. 388.

164 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 207, s. 359.

165 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 210, s. 422 – Stenografický záznam diskuse na 104. schůzi předsednictva ÚV KSČ k návrhu rezoluce Hlavní úkoly strany v nejbližším období, 22. 10. 1968.

166 Dne 8. října na PÚV; *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 203, s. 347 – Poznámky z diskuse na 98. schůzi předsednictva ÚV KSČ o personálních změnách ve vedení KSČ.

167 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 203, s. 349.

168 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/3, dok. č. 213, s. 184 – Stenografický zápis sovětské strany z jednání delegací ÚV KSČ a ÚV KSSS k návrhu rezoluce listopadového plenárního zasedání ÚV KSČ.

v české předloze však pravděpodobně stál Dubčekův termín „pravicové liberální síly“, jak dokládá návrh Dubčekova referátu na listopadové plénum.¹⁶⁹ Pravicový oportunismus se poté ocitl v rezoluci jako nový druh nepřítele mezi těmi, které Dubčekovo vedení strany přiznávalo a oficiálně jmenovalo. Údajně se tak stalo na návrh Gustáva Husáka, jenž tak vyhověl Brežněvovu přání.¹⁷⁰ Význam tohoto kroku spočíval v tom, že nepřítel byl v této podobě nově identifikován také uvnitř vedení KSČ. Pravicový oportunismus se stal prvorrádným a prominentním soupeřem, proti němuž je zapotřebí „vést soustředěný ideový boj“, zatímco antisocialistické a antisovětské síly jsou antagonistou, proti němuž je třeba vést boj „všestranný“.¹⁷¹ Rezoluce prozatím neshledává v Československu revizionismus. Ten nicméně bezprostředně po listopadovém plénu, na shromáždění Lidových milicí v Ostravě, diagnostikoval Vasil Bilak, rozpracováváje tak analýzu nepřítele uvnitř strany.¹⁷² Na autoritativní uplatnění si však revizionismus musel počkat dva roky do *Poučení z krizového vývoje*. Souběžně s tím se Gustáv Husák stává nejtvrdějším kritikem za prvé činnosti a disciplíny médií a za druhé nejednotnosti a neakceschopnosti strany ve směru jejich znovuovládnutí. V projevu v Dubnici nad Váhom 10. ledna 1969 taktizuje s pojmenováním protivníka: nepoužívá exponované leninské termíny, variuje je jako „extremistické síly“ (jednou „extrémistické pravicové síly“), kterým má jít o společenský rozvrat; pravicový oportunismus opíše, aniž sousloví vysloví, odvoláváje se na rigoróznější pojmenování v listopadové rezoluci. Vedle nich mluví civilně (stále ale na základě rezoluce a debaty v ústředním výboru) o „nátlakových skupinách“, které „mají, žel, vliv v části našich masových komunikačních prostředků“ a přivádějí

169 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 218, s. 461 – Stenografický záznam diskuse na 106. schůzi předsednictva ÚV KSČ k návrhu Alexandra Dubčka pro listopadové zasedání ÚV KSČ.

170 MIROSLAV SÍGL, *Intermezzo věnované osudům Černé knihy*, in: Kol. aut., *Souboj slova a obrazu s mocnými. Novináři a média v pražském jaru '68* [příloha periodika Členský zpravodaj KNPJ 3/24], Praha 2013, s. 141–143, zejm. s. 142. Formulace „pravicové oportunistické... síly využily“ naznačuje, že se původně skutečně mělo jednat o síly pravicové či pravicově liberální, které se – na rozdíl od pasivních a podléhajících oportunistů – vyznačují vlastní iniciativou. *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/3, dok. č. 245, s. 591 – Rezoluce listopadového zasedání ÚV KSČ o hlavních úkolech strany.

171 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/3, dok. č. 245, s. 593. Rozložení „husákovských“ variant antisocialistický a „dubčekovských“ variant protisocialistický naznačuje genezi dokumentu.

172 Rozlišuje při tom straně vnější antisocialistické a antisovětské síly a vnitrostranické pravicové oportunistické síly a revizionistické síly, obojí postupující v synergii, oproti rezoluci tak zvýrazňuje aktivitu vnitrostranických sil. VASIL BILAK, *Z projevu na aktivitu příslušníků Lidových milicí v Ostravě, 19. 11. 1968*, in: Týž, *Pravda zůstala pravdou*, s. 172–197, zejm. s. 189.

společnost „na okraj hluboké krize“ – právě krize se stane Husákovým klíčovým termínem konkurujícím ortodoxní kontrarevoluci.¹⁷³

Porážka kontrarevoluce jako potření antisovětismu

Stabilním, avšak v různých etapách československé krize různě akcentovaným pojmem z těch, kterými Sověti posuzovali dění v Československu, byl *antisovětismus*. Patří k pojmům porevolučním, na nejvyšším stupni abstrakce jde o negaci politicko-ideologického, socialistického aspektu SSSR: je to „prostředek ideologického a politického boje proti sovětskému socialistickému státu, KSSS, sovětskému lidu, proti politickým a ekonomickým základům vítězného socialismu, jeho ideově politickým principům, morálce a kultuře“.¹⁷⁴ Definice ze 70. let v duchu Brežněvovy doktríny ihned dodává, že není zaměřen toliko proti Sovětskému svazu, nýbrž proti „základním zájmům všech pokrokových a demokratických, mírumilovných a protiiperialistických sil“.¹⁷⁵ I když příslušný termín bývá z diplomatických a sebeprezentačních důvodů na jednáních vyslovován relativně méně často (oproti interním projevům jako jednání politbyra či diplomatické zprávy), je „antisovětismus“ pro sovětskou zahraniční politiku klíčový. Zároveň jeho vnímání vzbuzovalo – na rozdíl od „antisocialistických sil“, „revizionismu“ a samozřejmě „kontrarevoluce“ – minimální kontroverzi mezi československými komunisty, loajálními k Sovětskému svazu a respektujícími jeho privilegované postavení mezi socialistickými zeměmi. Pro vyústění československé krize bude podstatné, že na ideologématu, že co je antisovětské, je zároveň antikomunistické, se shodovali Gustáv Husák¹⁷⁶ i Alexander Dubček.¹⁷⁷

Můžeme rozlišit tři formy a fáze antisovětismu: Za prvé v podobě publicistické reflexe minulosti a přítomnosti v předjaří a během pražského jara, kritické k Rudé armádě a Sovětskému svazu; sovětské představitelé spatřovali anti-

173 GUSTÁV HUSÁK, *Slovenští pracující chtějí klid k tvořivé práci*, Rudé právo, 49/1969, č. 9 (11. 1.), s. 1–2, zejm. s. 2.

174 VENIAMIN VLADIMIROVIČ MIDCEV, JELENA DMITRIJEVNA MODRŽINSKAJA, *Antisovětismus ve službách imperialismu. O některých variantách současného antisovětismu*, Praha 1979, s. 8.

175 V. V. MIDCEV, J. D. MODRŽINSKAJA, *Antisovětismus*, s. 9.

176 „Antisovětská platforma... přechází zákonitě v protikomunistickou.“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 218, s. 463 – Stenografický záznam diskuse na 106. schůzi předsednictva ÚV KSČ k návrhu Alexandra Dubčeka na listopadové zasedání ÚV KSČ.

177 „Antisovětismus je odrudou antikomunismu.“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/2, dok. č. 77, s. 31 – Záznam vystoupení A. Dubčeka na květnovém zasedání ÚV KSČ pléna 29. května 1968.

sovětismus ve vystupování československých spisovatelů a médií nejpozději od léta 1967¹⁷⁸ a Brežněv s ním spojoval celý polednový vývoj.¹⁷⁹ Na adresu československých médií začaly výtky spojenců směřovat počínajíc drážďanskou schůzkou a takřka na všech jednáních s československými představiteli byly opakovány, nově dokumentovány a rozvíjeny; od zákazu kritiky Sovětů a spojenců a polemiky s nimi se po srpnu 1968 odvíjely domácí cenzurní pokyny československé vlády.¹⁸⁰ Za druhé pochybnosti o kvalitě spojeneckých svazků v souvislosti s manévry sovětských vojsk a polemika se závěry jednání se spojenci a s jejich propagandou v létě 1968. A za třetí odpor proti okupaci a ztrátě státní suverenity („tiché, ale zjevné nepřátelství“, jak vztah československé veřejnosti k sovětské okupační moci pojmenoval komentátor Československého rozhlasu,¹⁸¹ anebo „nacionalistické vášně“ v podání Sovětů) po srpnu 1968. Po sebeupálení Jana Palacha konstatují Sověti mediální kampaně „jitřící nacionalistické antisovětské nálady“ a útoky na sovětské vojáky a představitele¹⁸² a vyzývají KSČ k zákroku proti antisocialistickým a antisovětským silám.¹⁸³

Zlomovou událostí, již Sověti a promoskevská část vedení KSČ zdůvodnili politické změny vedoucí ke spuštění „ostré fáze“ normalizace, se staly „hokejové události“ konce března 1969. Dvojí vítězství československých hokejistů nad Sovětským svazem vybudilo masové demonstrace a mediální projevy slídicích a dlouhodobě potlačovaných postojů a názorů, které Sověti hodnotili jako antisovětské. „Hokejové události“ vyvrcholily policejní provokací před sovětskou pobočkou Aeroflotu, v jejímž zdemolování spatřovali materiální důkaz existence nepřátelských sil včetně násilných v Československu. Tím, že Sověti akcentovali antisověťismus vedle dominantních antisocialistických sil a především kontrarevoluce, které stále budily kontroverzi a uvnitř Dubčekova předsednictva předsta-

178 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. 7, s. 45 – Zpráva maďarského velvyslance v ČSSR I. Kováče o rozhovoru s S. V. Červoněnkem, kriticky hodnotícím současnou československou politickou situaci, 5. 2. 1968.

179 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/1, dok. č. 95, s. 307 – Stenografický záznam rozhovoru W. Rocheta s L. Brežněvem k vyvrcholení krize ve vztazích KSSS a KSČ, pořízený J. Kanapou.

180 PETR ANDREAS, *Od odpovědnosti ke kontrole. Cenzura za rané normalizace (září 1968–srpen 1969)*, *Soudobé dějiny* 27/2020, č. 3, s. 439–476.

181 *Srov. Sedm pražských dnů*, s. 203, Podivná okupace, Svobodný legální československý rozhlas, 24. 8. 1968.

182 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/3, dok. č. 234, s. 260 – Dopis L. Brežněva a A. Kosygina A. Dubčekovi a O. Černíkovi vyjadřující zneklidnění nad zostřením politického napětí v ČSSR po sebeupálení Jana Palacha.

183 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/3, dok. č. 234, s. 261.

vovaly hlavní názorovou dělicí linii, budovali konsenzus k provedení změny ve vedení KSČ. V přesvědčení, že antisovětské síly či projevy jsou nepřijatelné, a na potřebě jejich odsouzení a potlačení se s nimi totiž neproblematicky shodovala předsednictva strany a vlády včetně prvního tajemníka. Alexander Dubček ve svém projevu z 3. dubna vychází dosud nejvíce vstříc sovětské interpretaci dění: ostentativně upozorňuje, že v Československu existují antisovětské a antisocialistické síly¹⁸⁴, a „vážné antisovětské projevy“ dokonce činí na základě ekvivalence antisověťismu a antikomunismu hlavním terčem své kritiky.¹⁸⁵ Rovněž v komuniké předsednictva KSČ o svolání pléna ústředního výboru z 9. dubna je antisověťismus předsazen před antisocialismus.¹⁸⁶ Na rozdíl od sovětského a promoskevského výkladu však Dubček antisocialistické síly stále nelokalizuje v médiích (byť 1. dubna doporučil zavést předběžnou cenzuru, aby se zamezilo „tendencím, které jsou zaměřeny proti SSSR“¹⁸⁷). Tím se, podle sovětského výkladu, dostal do rozporu s prohlášením předsednictva, které vznikalo pod Husákovým vlivem v sovětských intencích. Sověti tak Dubčeka ideově oddělili od zbytku jeho předsednictva a připravili jeho odchod, jenž se měl stát dalším krokem k autoritativnímu přijetí narativu kontrarevoluce vedením KSČ.¹⁸⁸ Následoval nátlak sovětských politiků a generality na regulaci médií a rovněž v sovětské režii volba nového prvního tajemníka ÚV KSČ. Dubček svou rezignaci následně zdůvodnil „antisovětskými vandalskými činy, neslučitelnými s naším socialistickým zříze-

184 „Myslím, že budeme pravdě nejlíže, když řekneme, že se potvrdilo to, na co jsme už nejednou i loni upozorňovali a co někteří stále nechtějí slyšet: že u nás existovaly a existují antisovětské a antisocialistické síly, nálady, tendence, které v rozbouřeném ovzduší vystupují na povrch a vedou k dobrodružným až nezákonným činům... Antisověťismus především jako platforma otvírá prostor pro antikomunismus a vede k avanturismu a vandalismu a je v přímém protikladu se socialistickou demokracií, o kterou nám jde...“ ALEXANDR DUBČEK, *Klid a disciplína jsou našimi základními zájmy. Projev prvního tajemníka ÚV KSČ Alexandra Dubčeka v rozhlase a televizi 3. dubna*, Rudé právo 49/1969, č. 80 (4. 4.), s. 1 a 2, zejm. s. 2.

185 „Nemůžeme zastírat, že při těchto událostech došlo k vážným antisovětským, protisocialistickým a tím protikomunistickým projevům.“ A. DUBČEK, *Klid a disciplína*, s. 1 a 2, zejm. s. 1.

186 „Předsednictvo konstatovalo, že situace je nadále velmi vážná, že nebyly odstraněny základní zdroje napětí spočívající v působení antisovětských a antisocialistických tendencí a sil.“ *Plenární zasedání ÚV KSČ svoláno na 17. dubna. Komuniké z předsednictva ÚV KSČ*, Rudé právo 49/1969, č. 83 (9. 4.), s. 1.

187 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. sv. 4, dok. č. 305, s. 242–262. Též Z. DOSKOČIL, *Duben 1969*, s. 122.

188 Sovětský nátlak na změnu ve vedení KSČ včetně vyhrožování vojenským zásahem měl vést k definitivnímu potlačení „kontrarevoluce“. Slovy zplnomocněnc sovětské vlády a náměstka ministra zahraničí Vladimíra Semjonova, Podle Dubčeka svědectví: „Kontrevolucii nutno sňat golovu.“ A. DUBČEK, *Naděje umírá poslední*, s. 239.

ním a internacionalistickými principy“.¹⁸⁹ Patrně je vnímal jako své selhání, v jehož důsledku mohl připustit racionálnost řešení narýsovaného Sověty. Sověti tak symbolicky a takticky završili porážku kontrarevoluce tím způsobem, že přiměli vedení KSČ k potlačení antisovětismu (který sami vyvolali): v důsledku mohla být uplatněna kontrarevoluce jako autoritativní interpretace československé krize v diskurzu KSČ.

Na narativ kontrarevoluce, podkládaje ho antisovětismem,¹⁹⁰ veřejně přistoupil při svém jmenování prvním tajemníkem 17. dubna Gustáv Husák. Činí tak zdrženlivě: loajálně a pietně k Dubčekovi, jeho postoji a postoji jeho předsednictva jako celku, jehož byl sám součástí, se zřetelem na veřejné mínění a konzistentně se svým vlastním dosavadním postojem. Když v úvodu svého projevu kontrarevoluci vyzývá, nemá na mysli polednový vývoj v Československu, na nějž reagovali spojenci, ale „hokejové události“ konce března: „Poslední události 28. a 29. března vyústily až do činů, které nejenže hraničí s trestním zákonem, které nám udělaly mezinárodní ostudu..., ale které na některých místech mají charakter vysloveně kontrarevoluční.“ (Ústřední výbor KSSS a vláda SSSR ve svém prohlášení z 31. března charakterizují demonstrace 28. a 29. března bez zábran jako „rozsáhlé kontrarevoluční demonstrace proti úsilí zaměřenému na normalizaci situace v zemi“.¹⁹¹) Opatrně a vágně se referent omezuje na „některá místa“ „posledních událostí“.¹⁹² A dodá: „Nebojím se použít tohoto výrazu...“¹⁹³, čímž se distancuje od odmítnutí dubčekovského vedení strany a vychází vstříc ústřednímu požadavku Sovětů. Deklarování ztráty zábran je nicméně v určitém rozporu s tím, že klíčové pojmenování situace v projevu zazní jen jednou a netvoří jeho těžiště: tím je krize. (Toto zarámování situace založil v lednovém projevu v Dub-

189 ALEXANDER DUBČEK, *Vyzýváme k činnorodé práci*, Lidová demokracie 25/1968, č. 100 (29. 4.), s. 1. Na antisovětismus upozorňuje i z odstupu ve svých pamětech: „Každý si musel všimnout protisovětského podtónu oslav.“ A. DUBČEK, *Naděje umírá poslední*, s. 23.

190 V projevu mj. metaforizuje *antisovětismus* jako „jed“, kterým je „napájení myšlení lidí“, a staví ho mimo zákon. G. HUSÁK, *Musíme hledat poctivé komunistické řešení. Závěrečné slovo na plenárním zasedání ÚV KSČ 17. dubna 1969*, in: Projevy a statí, s. 20.

191 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/3, dok. č. 250, s. 288 – Prohlášení ÚV KSSS charakterizující demonstrace v Československu ve dnech 28. a 29. března jako kontrarevoluce.

192 Podobně stylizuje ve svém projevu před ústředním výborem KSS o den později 18. dubna: „Demolovania, rabovačky, útoky, zranenia ľudí atď. dostali veci na taký stupeň, že miestami mali už charakter vyslovene kontrarevolučných vystúpení...“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/5, dok. č. 38.2, s. 553 – Záznam vystoupení Gustáva Husáka na zasedání ÚV KSS.

193 *Gustáv Husák: Musíme hledat poctivé komunistické řešení. Ze závěrečného slova soudruha Gustáva Husáka na plénu ÚV KSČ*, Rudé právo 49/1969, č. 92 (19. 4.), s. 1 a 3; GUSTÁV HUSÁK, *Musíme hledat poctivé komunistické řešení, 17. dubna 1969*, in: Týž, *O obraně a ochraně socialismu. Výbor z projevů a statí 1969–1981*, Praha 1982, s. 13–27, zejm. s. 13.

nici nad Váhom.¹⁹⁴) Když nyní konstatuje, že vrcholí, a předpovídá stupňující se násilí a antagonismus nepřátel, odvolává se na Karla Kosíka,¹⁹⁵ který zachytil dynamiku celého spektra československých krizí ve svém esejistickém cyklu *Naše nynější krize*.¹⁹⁶ Kontexty a hodnotové zabarvení, v nichž se Husák na rozdíl od Kosíka pohybuje, jsou zásadně posunuté: označuje tímto neideologickým a kosíkovským termínem to, co je pro Sověty kontrarevoluce, veřejností i většinou politiků stále odmítaná.

Další ústupek Sovětům učinil Husák v projevu před ústředním výborem v září 1969, v němž konstatuje dokončení první fáze konsolidace. Do polednového období stále umísťuje toliko „pokus o destrukciu socialistického zriadenia“,¹⁹⁷ zatímco kontrarevoluci spojuje se srpnem 1969, kdy „provokac[e] antisocialistických a pravicových sil... nabyly přímo charakteru kontrarevolučních akci“.¹⁹⁸ Nově přistupuje na teorii tiché či plíživé kontrarevoluce v Brežněvově a Bilakově duchu a připouští přítomnost kontrarevolučních sil již mezi lednem a srpnem 1968.¹⁹⁹

Husákovy výklady v letech 1969–1971 nedosahují ortodoxnosti a nesmířitelnosti normalizační doktríny, kodifikované v *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti* z 11., resp. 14. prosince 1970. To bylo připravováno pod supervizí Vasilu Biláka jako předsedy ideologické komise ÚV KSČ²⁰⁰ a Husák s jeho

194 Viz pozn. 167. *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/3, dok. č. 203, s. 349.

195 „Čteme noviny, časopisy?... Kdybych vzpomněl soudruha Kosíka, mnoho věcí tam bylo, dalo by se o nich hovořit, jedno za druhým vyvracet... Nám záleží na české inteligenci... Nebudu tady o těch detailních argumentech mluvit, jenom jsem této záležitosti vzpomenu, jak dorůstají krize. Nevyhnutelně musí dorůst, jestliže jsou neustále miliony našich lidí tou nebo onou částí masových komunikací... připravovány.“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/4, dok. č. 318, s. 342 – Stenografický záznam ze zasedání ÚV KSČ ke změně ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ. Zmínky o Kosíkovi byly vynechány v Husákových sebraných spisech, viz G. HUSÁK, *Projevy a stati*, s. 14.

196 KAREL KOŠÍK, *Naše nynější krize*, Literární listy 17/1968, č. 7–12.

197 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 4/4, dok. č. 356, s. 517 – Projev Gustáva Husáka na zasedání ÚV KSČ, 25. 9. 1969.

198 G. HUSÁK, *O současné situaci a dalších úkolech strany. Referát na plenárním zasedání ÚV KSČ 25. září 1969*, in: *Projevy a stati*, s. 252–297, s. 256.

199 „Báli sme sa niekedy užívať termín kontrarevolučné sily v domnienke, že kontrarevolúcia znamená vždy priamo ozbrojený boj s revolučnými silami robotníckej triedy, strielanie, vraždy atď.“ *Prameny k dějinám československé krize*, sv. 9/4, dok. č. 356, s. 519 – Záznam vystoupení Gustáva Husáka na zasedání ÚV KSČ, 25. 9. 1969.

200 O své roli hovoří Bilák ve svých pamětech (VASIL BILÁK, *Paměti Vasilu Biláka. Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ*, 2. díl, Praha 1991, s. 197; TÝŽ, *Až po mé smrti*, Praha 2014, s. 307). Viz též TOM DICKINS, *The Impact Factor of the Language of Czechoslovak Normalization: A Study of the Seminal Work, Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*, Slavonic

vznikem a zněním podle svého pozdějšího vyjádření nesouhlasil.²⁰¹ Rozdíly mezi oběma pozicemi spočívají v tom, do jakých společenských vrstev, skupin či stupňů stranické hierarchie kladou nepřítel a jaký podíl na vzniku krize, resp. kontrarevoluce jim připisují²⁰² – v globální distribuci a způsobu použití pojmů nepřítel.²⁰³ Diferencující rozdíl vyjadřuje první teze *Poučení*, která nejen konstatuje dokonanou kontrarevoluci v Československu, ale jednoznačně ji datuje do roku 1968.²⁰⁴ Stanovisko vedení KSČ se tak nakonec po dvou letech dostává do souladu s hodnocením spojenců, kteří Brežněvovými ústy konstatovali existenci kontrarevoluce nejpozději v Černé nad Tisou v červenci 1968. Pro ně stěžejní globální diskurzivní operace se tak završila. Z členů stranického vedení, kteří na tezi o kontrarevoluci přistoupili, to byl právě Bílak, jehož názory se od jara 1968 mohly vykázat největší konzistencí. Na rozdíl od toho Husákovy výklady implicitně obsahují tezi, že kontrarevoluce v srpnu 1968 v Československu neproběhla. Husák akcentuje tlak pravicových a antisocialistických sil vnějších straně, či alespoň jejímu vedení, ústřednímu výboru a předsednictvu; lokalizuje je především v médiích. Zmiňuje ale také vliv pravicových sil ve vedení. Definitivně tak opouští tuzemské (předúnorové) pojetí pravice a přebírá sovětské: pojetí pravice jako ideové úchylinky uvnitř strany. Kritizuje teze Novotného vedení strany o ústupu třídního antagonismu. Antisocialistické síly stále odvozuje od předúnorové pravice.²⁰⁵ Zmiňuje-li revizionismus, spojuje jej abstraktně

and East European Review 93/2015, č. 2, s. 213–250, s. 214; srov. JAN WANNER, *Brežněv a východní Evropa 1968–1982*, Praha 1995, s. 97.

201 MICHAL MACHÁČEK, *Gustáv Husák*, Praha 2017, s. 424.

202 Další úroveň rétorické analýzy, zaměřující se na metaforiku nepřátelských jevů (rozleptávání, rozklad, vlna atd.), provedl KAMIL ČINÁTL, *Jazyk normalizační moci*, in: Tesilová kavalérie. Popkulturní obrazy normalizace, (edd.) Petr A. Bílek, Blanka Činátlová, Příbram 2010, s. 28–42, s. 39.

203 Uvádí-li P. KOLÁŘ, *Soudruzí a jejich svět*, s. 153, že *Poučení* obsahuje deset výskytů pojmu (přesněji termínu) nepřítel, je nutné výčet rozšířit o antisocialistické a pravicové síly, buržoazii, imperialismus, protikomunistickou a protisovětskou frontu, kontrarevoluci, oportunistické a revizionistické tendence či „antikomunistické centrály“. Stejně tak je zapotřebí vzít v úvahu celou konceptuální, výrazovou a formulační architekturu reprezentující nepřítel, srovnáváme-li frekvence použití v KSČ a ostatních komunistických stranách před rokem 1968 nebo v období československého stalinismu (viz oddíl této studie *Diskurz vedení KSČ o nepříteli... a především D. NEČASOVÁ, Obrazy nepřítel v Československu*).

204 „Krise vyvrcholila v roce 1968 v kontrarevoluci.“ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce o aktuálních otázkách jednoty strany schválená na plenárním zasedání ÚV KSČ v prosinci 1970*, Praha 1971, s. 3.

205 Nejpodrobnější analýzu pravice a antisocialistických sil v tomto smyslu podává Husák ve svém projevu z května 1969. Dokument („drobné celé dílo“), in: ZDENĚK DOSKOČIL, „*My lidé kráglvat nebudeme, ale ani kráglvat našu spoločnosť nedovolíme*“. *Projev Gustava Husáka na ak-*

s „interpretacemi“, „tendencemi“, „koncepty“, „názory“ nebo „silami“, kterým musí komunisté čelit, nikdy jej však – na rozdíl od pravicového oportunistu – nesituuje do vedení KSČ. Oproti tomu *Poučení* identifikuje pravici, pravicový oportunismus i revizionismus; ve straně podle něho vzniklo „frakční jádro revizionistických pravicových sil“²⁰⁶ a to uvnitř ústředního výboru i předsednictva strany.²⁰⁷ Novotný chyboval a lpěl na osobní moci, ale rezoluce XIII. sjezdu byla „velkou správnou“, jen nedůsledně realizovaná.²⁰⁸ Nepřátelská iniciativa přišla od pravice, která na svou stranu strhla předúnorovou maloburžoazii.²⁰⁹ Konzervativci (ti, které takto účelově označovala pravice) jsou vyviněni jakožto obhájci marxismu-leninismu. Odpovídající rozdíl je i v hodnocení Alexandra Dubčeka, podle Husáka naivního pomýlence, který ustupoval pravici (tedy, ovšem jen implicitně, pravicového oportunisty),²¹⁰ zatímco tvrdší *Poučení* připisuje Dubčekovi, pravičákovi²¹¹ a zároveň „štitu“²¹² či „symbolu“²¹³ pravice, aktivní roli a viní jej z rozvratu bezpečnostních struktur státu.²¹⁴ Husákova pozice a pozice *Poučení*, resp. Biřakova, tak odpovídají dvěma odstupňovaným variantám sovětské interpretace československé krize.

tivu funkcionářů KSČ z obvodu Prahy 9 v závodě ČKD v Praze-Vysočanech 31. května 1969, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv. 8, (edd.) Jiří Kocian, Jaroslav Pažout, Jakub Rákosník, Praha 2011, s. 187–207.

206 Jmenuje členy ÚV a PÚV, kteří revizionisticky vykládali smysl lednového pléna; *Poučení z krizového vývoje*, s. 13.

207 „Pravicoví představitelé předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ i někteří vedoucí ÚV KSČ se stali mluvčími bloku revizionistických a nacionalistických sil...“ *Poučení* i konkrétně jmenuje členy ÚV a PÚV, kteří „revizionisticky vykládali smysl lednového pléna“. *Poučení z krizového vývoje*, s. 23 a 12.

208 *Poučení z krizového vývoje*, s. 7.

209 *Poučení z krizového vývoje*, s. 14. Tato pasáž, jež přeznačuje reformní komunisty na „pravici“, zachází ještě dále než spojenecká interpretace z roku 1968; zatímco spojenečtí vůdci a především sovětská propaganda spojovali reformní komunisty s předúnorovou pravici na základě ideologického sociálního determinismu, *Poučení* z reformních komunistů konstruuje „pravici“, jež je svou pravicovostí a nebezpečností předčí i předúnorovou buržoazii.

210 Až v roce 1975 označí Husák za kontrarevoluční Dubčekovo vystoupení v jeho dopise Federálnímu shromáždění, publikovaném v zahraničních médiích, v němž Dubček kritizuje praxi tajné policie a autoritářský systém. Viz GUSTÁV HUSÁK, *Ze závěrečného projevu na společném zasedání ústředních výborů Národní fronty ČSSR, ČSR a SSR*, in: Týž, *Projevy a stati*. Srpen 1974–duben 1976, Praha 1977, s. 166–177, zejm. s. 170.

211 *Poučení z krizového vývoje*, s. 40.

212 *Poučení z krizového vývoje*, s. 12.

213 *Poučení z krizového vývoje*, s. 22.

214 *Poučení z krizového vývoje*, s. 23.

„Normalizace“ jako resovětizace KSČ. Závěry

Za konceptuální pilíře diskurzu KSČ o nepříteli v období československé krize pokládám následujících šestnáct pojmů. Určil jsem je na základě schopnosti spojovat a rozdělovat politické skupiny (Schmitt), podle jejich působení v marxisticko-leninském rámci, historického výskytu a kontextů jejich použití, jež implikují souvislost s nepřítelem. V pramenech se vyskytují v různých terminologických a figurativních konstrukcích a variacích. Pro jednoduchost je nyní shrnu v adjektivních formách, které v použití převažují: antikomunistický (protikomunistický), antisocialistický (protisocialistický), antisovětský (protisovětský), buržoazní, dogmatický, imperialistický, konzervativní, kontrarevoluční, liberalistický (liberální), reakční, pravicový, pravicově oportunistický, protistranický, revizionistický, sektářský. Zvláštní postavení má progresivní (progresivistický) a jeho tuzemský ekvivalent pokrokový či pokrokářský, jež může označovat přítele i – distancovaně, ironicky – protivníka.

V rovině vnitrosociálních i zahraničněpolitických vztahů spočívaly československá reforma a pražské jaro v tom, že první tajemník KSČ Alexander Dubček zeslabil a negoval rétoriku proti nepříteli a zredukoval tradiční pojmový aparát, kterým nepříteli potíral jeho předchůdce Antonín Novotný. Proti němu se Dubček vymezil i tím, že důsledně navázal na jeho deklarovaný záměr sjednocovat společnost bez třídního boje, v revoluční socialistické společnosti konstitutivní formy antagonismu. I když kritickou pozornost nově zaměřil na konzervativní síly, usiloval sjednotit společnost nad pocitem úlevy ze zeslabení boje proti nepříteli a uvolnění prezentoval jako základ další fáze socialistické revoluce.

Skutečnost, že KSČ pod Dubčkovým vedením opustila společný úhel pohledu na nepříteli, který až do konce Novotného éry sdílela se Sověty a spojenci, vyvolala roztržku. Politický a vojenský nátlak spojenců včetně intervence měly přimět KSČ, aby nepříteli opět začala „vidět“ a hovořit o něm společným jazykem. „Normalizace“ v posledku znamenala rozšířit okruh nepřátel, proti nimž se vymezovala KSČ (pravice, liberalismus a konzervativci), o nepříteli, který vadil Sovětům (antisocialistické síly, resp. antisovětiismus), a naopak přestat se vymezovat proti nepříteli, jež byl se Sověty spřátelen (konzervativci). Krátce spočívala v opětovném převzetí sovětského vidění nepříteli.

Sověti a spojenci používali pro označení nepříteli pojmový aparát, který od nich postupně v různých fázích krize, s různou mírou odporu či ochoty a s různým vyzněním přebírali českoslovenští představitelé. Vedle klíčové kontrarevoluce, jejíž narativ již na jaře 1968 spoluzakládal Vasil Bilak, se předním operativním pojmem Sovětů a spojenců staly pro KSČ nezvyklé antisocialistické síly; prosadit jej pomohl Gustáv Husák. Spojenci postupně přiměli KSČ, aby tak

začala označovat nejen antagonisty spjaté s předúnorovou pravicí, tedy nepřátele straně vnější, ale také média a nakonec i reformní komunisty. Důležitější pro sovětskou akci byl antisovětismus, jenž nejužší reprezentuje sovětské zájmy a spolu s antisocialistickými silami tvoří jádro pojmového instrumentária Brežněvovy doktríny. Význam antisovětismu v průběhu československé krize graduje, až jej v dubnu 1969 Sověti i československé vedení postaví do role nejvážnějšího společného nepřítele. V zájmu jeho porážky mohou být zahájeny čistky v médiích a proběhne výměna prvního tajemníka, jestliže ten dosavadní nebyl ochoten opustit svébytné politické hledisko tuzemských komunistů, tj. přestat ztotožňovat protisocialistické síly pouze s pravicí a antisovětismus a antikomunismus spatřovat pouze v násilných výtržnostech a ojedinelých hlasech v médiích. Dvěře k označení nepřítele uvnitř stranického vedení otevřely dva tradiční leninské pojmy – pravicový oportunismus a revizionismus –, které do diskurzu KSČ prosadil osobně L. I. Brežněv. Pravicový oportunismus se dostal skrze Gustáva Husáka ihned do listopadové rezoluce a po dubnu 1969 Husák přebírá i sovětské vnitrostranické pojetí pravice; revizionismus prosazoval Vasil Bílak, ale autoritativně vstoupil až do *Poučení*. Zároveň ortodoxní pojmenování proreformní části Dubčekova stranického předsednictva jako revizionistické síly má symbolický význam pro uznání existence kontrarevoluce a pro symbolické završení „normalizace“ – očisty strany.

Svou „normalizací“ se diskurz vedení KSČ přiblížil diskurzům středo- a východoevropských komunistických stran a státněsocialistických režimů s politickým a epistemickým těžištěm Sovětského svazu. Stalo se tak ve dvou rovinách.

Za prvé v rovině konceptuální: Domácí pojmosloví se přizpůsobilo pojmosloví sovětskému. Pod sovětským vlivem mizejí v myšlení vůdčích československých komunistů poslední zbytky domácí politické tradice v této oblasti. Spolu se sémantickým vyprázdněním způsobeným skutečností, že za nepřátele byli označováni nositelé v principu jakékoli negace mocenského centra, patří syntetický a intertextový charakter tohoto diskurzu k důvodům, proč jsou výrazy synonymní a zaměnitelné neboli vágní a nálepkovité. V retrospekci pak výsledný stav syntetizovaného diskurzu zastihuje předchozí diferencovanější vývoj.

Za druhé v rovině rétorické: Současně s tím, jak se aktivizují proti nepříteli, začínají se představitelé československých komunistů důsledněji pohybovat v rámci, který jsem nazval marxisticko-leninský konceptuálně-rétorický model uvažování o nepříteli, a spolu s přívlasky značícími jednotlivé kategorie nepřátel vytvářejí figury jako antisocialistické síly. Ty jsou intenzionálně značně flexibilní (významově vágní). Umožňují či usnadňují jim překlenout rozpor mezi pojetím nepřítele, jež vycházelo z tuzemské – historické i současné – sociálněpolitické situace, a pojetím analogickým vývoji v porevolučním SSSR, které jim vnucovali

Sověti a spojenci. Smysl figury antisocialistické síly se pohybuje – zjednodušeně – od doslovnosti až k metafoře. Doslovný význam se blíží analytickému sociálněvědnímu úzu intence, zájmy, postoje. V úzu komunistických politiků však tento význam volně přechází v metaforu, odkazující na konkrétní aktéry či skupiny. Antisocialistické – a kterékoli jiné – síly mohou – principiálně – odkazovat jak k nesusobným myšlenkám jednotlivce, tak k milionům organizovaných povstalců na barikádách občanské války. Od analytějšího použití v období pražského jara a na podzim 1968 pozorujeme pozvolný ústup až k petrifikaci pod sovětským vlivem v jazyku *Poučení*. Příznačně to byli reformisté, kdo usiloval vyvolat diskusi o konkrétním významu a referentech – v kontrastu s tím připouští Gustáv Husák, že to, jakým výrazem svou opozici pojmenuje nové stranické vedení, není podstatné. Jak poznamenává literární teoretik a filosof jazyka Paul de Man, nelze-li poznat, má-li být význam doslovný (gramatický) či přenesený (metaforický), přestává fungovat logika a počíná referenční blouznění.²¹⁵ Hovoříme-li v souvislosti se státněsocialistickými režimy o totalitarismu a v souvislosti s jejich vůdci o totalitním myšlení, patří toto specifické uvažování o nepříteli k jádru problematiky.

Potlačování vnitřního nepřítele a vymezování se proti vnějšímu nepříteli se stalo závazkem, zdrojem legitimacy, ale i potíží normalizačního režimu a napětí mezi jeho mocenskými institucemi. Když Gorbačovova politika v polovině 80. let začala rozrušovat koncept společného nepřítele socialistických států, vyhlášený Brežněvovou doktrínou, a Sověti snížili význam vnějšího i vnitřního nepřítele a boje proti němu, zpochybnula se v důsledku i legitimita normalizátorů. To jistě přispělo ke kolapsu režimu v listopadu 1989.

215 PAUL DE MAN, *Semiotics and Rhetoric*, *Diacritics* 3/1973, č. 3, s. 27–33, zejm. s. 29.